

Kleine stad in de grote wereld

Een pas ontdekte poëtische inscriptie

uit Halikarnassos¹

Inleiding

In 1995 werd in de buurt van de Turkse stad Bodrum, in het uiterste zuidwesten van Turkije, aan de Egeïsche zee, een nogal bijzondere inscriptie gevonden: een bijna compleet gedicht van zestig versregels, waarin de lof gezongen wordt van Halikarnassos, de Griekse voorloper van Bodrum. Er was in Bodrum een Deense expeditie aan het graven, en die kreeg het jaar daarop van de Turkse autoriteiten de vergunning om de inscriptie te publiceren. Dat is met prijzenswaardige snelheid gebeurd, en wel door de Deense oudhistorica Signe Isager, die een uiterst bekwame editie met commentaar heeft geleverd.²

2

Mevrouw Isager dateert de inscriptie op grond van de vormen van de letters tussen 150 en 100 v.Chr., en dat is om literaire én historische redenen een belangrijke datum. Om literaire redenen: we hebben vrijwel geen Griekse poëzie uit de 2de eeuw v.Chr., en elke tekst die ons helpt om die lacune op te vullen en zodoende de lijnen in de ontwikkeling van de Griekse literatuurgeschiedenis door te trekken is welkom. Om historische redenen, omdat tussen 150 en 100 de toekomst van Halikarnassos erg onzeker leek. In 150 maakte de stad waarschijnlijk deel uit van het rijk van de Attaliden, dat zo ongeveer de westelijke helft van het huidige land Turkije besloeg, nadat ze eerder een vasteland-bezitting van het onafhankelijke eilandstaatje Rhodos was geweest. Het was hoe dan ook duidelijk dat de regio weldra ten prooi zou vallen aan de expansiedrift van de Romeinse republiek. De laatste der Attaliden, Attalos III, zag dat ook in, en schonk in zijn testament zijn rijk aan Rome. Bij zijn dood in 133 werd zijn land als provincie Asia aan het Romeinse rijk toegevoegd. Halikarnassos lag al in een uithoek van het Attalidenrijk; het werd nu een nog veel ergere uithoek van het Romeinse rijk. Toch deed de stad goed haar best om erbij te horen: bij de opstand die volgde op de inlijving van Asia stond ze aan de Romeinse kant.

Eigenlijk was Halikarnassos altijd al een beetje marginaal geweest; het was een stad die nergens duidelijk bijhoorde. De stad is omstreeks 1000 v.Chr. gesticht in het kader van een kolonisatiebeweging, waarbij de Turkse westkust bezet werd door leden van de drie etnische subgroepen waarin de Grieken zichzelf op grond van dialect, zeden en gewoonten indeelden: de Aeoliërs, Ioniërs en Doriërs. Aanvankelijk had Halikarnassos deel uitgemaakt van een federatie van zes Dorische steden, maar al vrij vroeg, waarschijnlijk in de 7de eeuw, hadden de andere lidstaten, de drie steden op het

eiland Rhodos, de stad Kos op het gelijknamige eiland en de stad Knidos op een schiereiland pal ten zuiden van Halikarnassos, hun medelid uit het verbond gegooid, waarschijnlijk omdat Halikarnassos zijn Dorische karakter geheel had verloren en helemaal was geïoniseerd. Maar tot de bekende federatie van twaalf Ionische steden, de *dodekapolis*, is Halikarnassos nooit toegelaten.

Daar komt nog bij dat de stad een nogal sterke autochtone, dus niet-Griekse bevolkingsgroep had. Dat kwam in de meeste kolonies wel voor, maar in Halikarnassos was de inheemse bevolking, de Kariërs, prominent aanwezig: veel leden van de elite, en zelfs van het koninklijk huis, dragen Kariïsche namen. Denk alleen maar aan de 4de-eeuwse koning Mausolos, wiens grafmonument, het *Mausoleion*, in de 19de eeuw van Halikarnassos naar het British Museum in Londen werd verplaatst en tot soortnaam werd: ons woord mausoleum. Tijdens de Perzische oorlogen had Halikarnassos braaf met de Perzen meegevochten tegen de Grieken.

Het is dus niet zo wonderlijk dat juist in de onzekere tweede helft van de 2de eeuw v.Chr. de lokale elite en de lokale intelligentsia van Halikarnassos het nuttig vonden om het Griekse karakter van de stad te benadrukken. Wat men van de Romeinen te wachten had was natuurlijk onzeker, maar dat de Romeinen een echt-Griekse stad meer zouden respecteren dan een half-Griekse, daar kon men zonder meer van uitgaan.

We kunnen dus van een gedicht over de roem van Halikarnassos, in deze tijd in een inscriptie vastgelegd en naar alle waarschijnlijkheid ook geschreven,³ verwachten dat het zijn best doet om Halikarnassos centraal te stellen in de Griekse wereld; en dat is precies wat het gedicht doet. Laten we het maar eens gaan lezen.⁴

3
HERMENEVS LXXIV/1

Beeld van Mausolos, ca. 350 v.Chr.,
British Museum Londen.

“Ἐννεπέ μοι, Σχοινίτι, φίλον τιθάσευ[μα βροτοῖσιν,
Κύπρι, μυροπνεύστων ἐμπελάτειρα Πόθων,
τῆς Ἀλικαρνασσοῦ τί τὸ τίμιον; οὐ γὰρ ἔγωγε
ἔκλυον· ἢ τί θροεῖ γαῦρα φρυασσομένη;”

- 5 “Γηγενέων μεγάλαυχον ἐτέκνωσε στάχυν ἀνδρῶν,
Ἄκραιον πάρεδρον κυδαλίμοιο Διός,
οἱ πρῶτοι κοίλην ὑπὸ δειράδα θέντο νεογόν
παῖδα Ῥέης κρύφιον Ζῆν’ ἀτιταλλόμενοι
Γαίης ἀμφ’ ἀδύτοισιν, ὅτε Κρόνος ἀγκυλομήτης
10 οὐκ ἔφθη λαίμαῳ θέσθαι ὑποβρύχιον.
Ζεὺς δὲ πατήρ Γῆς υἴας ἀγακλέας ὀργειῶνας
θῆκεν, οἱ ἀρρήτων πρόσπολοί εἰσι δόμων.
οὐδ’ ἄχαριν μόχθοιο παρὰ Διὸς ἔσχον ἀμοιβήν
ἔργων ἀντ’ ἀγαθῶν ἐσθλὰ κομιζόμενοι.
15 Τόν τ’ ἔρατὸν μακάρεσσιν ἀειδόμενον παρὰ χεῦμα
Σαλμακίδος γλυκερὸν νασσαμένη σκόπελον
νύμφης ἱμερτὸν κατέχει δόμον, ἢ ποτε κοῦρον
ἡμέτερον τερπναῖς δεξαμένη παλάμαις
Ἐρμαφρόδιτον θρέψε πανέξοχον, ὃς γάμον εὔρεν
20 ἀνδράσι καὶ λέχεια πρῶτος ἔδησε νόμῳ·
αὐτὴ τε σταγόνων ἱεροῖς ὑπὸ νάμασιν ἄντρου
πρηῦνει φωτῶν ἀγριόεντα νόον.
Πάλλας τε πτερόεντος ἐπηέριον δαματῆρα
Πηγάσου οἰκίστην ἐσθλὸν ἐπηγάγετο,
25 ἔνθ’ ὅτε δὴ στείψασα μετ’ ἴχνησι Βελλεροφόντεω
Πηδασίδος γαίης τέρμονας ἰδρύεται.
Ναὶ μὴν καὶ Κραναοῖο μέγα σθένος ἔκτισ’ ἀρίστους
Κεκροπίδας ἱερῆς ἐν χθονὶ Σαλμακίδος.
Ἐνδυμίων τ’ αἰχμηὶ βασιληΐδι κύδιμος ἦρωσ
30 λεκτοὺς ἐκ γαίης Ἄπιδος ἠγάγετο.

4

reliquia versuum xii

- 43 Ἡρόδοτον τὸν πεζὸν ἐν ἱστορίαισιν Ὅμηρον
ἤροσεν, Ἄνδρωνος θρέψε κλυτὴν δύναμιν,
45 ἔσπειρεν Πανύασιν ἐπῶν ἀρίσημον ἄνακτα,
Ἴλιακῶν Κυπρίαν τίκτεν ἀοιδοθέτην,
ἦδε τὸν ἐμ Μούσαισι Μενεσθέα κεδνὸν ἀνήκεν,

- ‘Vertel me, Schoinitis, cultuurbrengster, dierbaar aan de mensheid,
Kypris, metgezel van naar de mirre geurende Verlangens:
Wat is het dat Halikarnassos eer brengt? Ik heb er nooit
iets over gehoord. Wat noemt ze in haar pochende trots?’
- 5   ‘Ze bracht het fiere ras van de aardgeboren mannen voort,
dat naast de roemruchte Zeus Akraios troont.
Die legden in den beginne onder een holle bergtop het pasgeboren
kind van Rhea, Zeus, die ze heimelijk verzorgden,
in de holten van de Aarde, toen de sluwe Kronos
- 10   te laat was om hem diep in zijn keel te stoppen.
Vader Zeus maakte de aardzonen geëerde priesters,
bewakers van zijn geheime woning.
Geen ondankbaar loon voor hun moeite kregen ze van Zeus:
ze kregen goede dingen voor hun goede daden.
- 15   De door de goden beminde, veelbezongen rots,
langs de zoete stroom Salmakis, ging ze [Halikarnassos] bewonen;
ze beheerst het lieflijke huis van de nimf, die eens onze
knaap in haar verkwikkende armen opnam,
en hem, Hermaphroditos, tot een uitmuntend man grootbracht,
- 20   die het huwelijk uitvond, en het als eerste met een wet bekrachtigde.
Zelf maakt zij onder de heilige stromen die druppelen in de grot
het wilde karakter van mannen kalm.
- Pallas bracht de luchtrijder, de temmer van de gevleugelde
Pegasos, mee als voortreffelijke kolonist.
- 25   Toen zij daar⁵ trad in de voetstappen van Bellerophontes
en de grensstenen oprichtte van het land van Pedasa.⁶
Waarlijk, zelfs de grote kracht van Kranaos vestigde hier de
edelste Kekropiden in het land van de heilige Salmakis.
Endymion met zijn koningsspeer, de roemruchte held,
- 30   bracht uitgelezen mannen uit het land Apia.

resten van 12 verzen

- 43   Herodotos, de Homeros van het proza in de geschiedschrijving
bracht zij voort, zij voedde de vermaarde kracht van Andron,
45   zij was de moeder van Panyassis, illustere heer van het epos,
en verwekte Kyprias, maker van het lied over Ilios.
Zij bracht Menestheus voort, geliefd bij de Muzen,

ἦδε Θεαιτήτου πνεῦμ' ἐλόχευσ' ἱερόν,
 κωμικὸν ὕμνοθέτην Διονύσιον ὕια τεκνοῦται,
 50 Ζηνόδοτον τραγικῶν ἴδριν ἔτευξ' ἐπέων,
 δμῶα Διωνύσου Φανόστρατον ἔσχεν ἄοιδόν
 Κεχροπιδῶν ἱεροῖς ἄβρον ἐνὶ στεφάνοις,
 Νόσσον ἐν ἱστορίαισι χρόνων σημάντορα τεῦξεν,
 Τιμοκράτην πινυτὸν γείνατ' ἄοιδοθέτην,
 55 ἄλλους τ' ἔξ ἐσθλῶν ἐσθλοὺς τέκε. μυρίος αἰῶν
 οὐ τελέσει δόξης πείρατα πάντ' ἐνέπειν.
 Πολλὰ μὲν ἐν χέρσωι κάμεν ἀγλαά, πολλὰ δὲ πόντωι
 ἐσθλὰ σὺν Ἑλλήνων ἡγεμόσιν φέρεται.
 Εὐσεβέων πάντιμον ἔχει γέρας, ἐν τ' ἀγαθοῖσιν
 60 ἔργοις κυδίστων ἀντέχεται στεφάνων.

6 Aphrodite

In regel 1–4 wordt Aphrodite aangeroepen, en uitgenodigd te vertellen wat Halikarnassos allemaal gepresteerd heeft.⁷ Waarom Aphrodite? Je zou zo'n vraag eerder aan Apollo of aan de Muzen stellen. Het antwoord komt uit een onverwachte hoek, namelijk van de Romeinse architect Vitruvius. Deze vertelt ons (8. 50. 6–7) dat op de rechter kaap van de baai bij Halikarnassos een tempel van Aphrodite stond, en als hij met 'rechts' bedoelt 'van zee uit gezien rechts' is dat precies de plaats waar de inscriptie is gevonden. De godin werd vereerd als Aphrodite Akraia ('van de bergtop, van de kaap'). We moeten ons waarschijnlijk voorstelllen dat de vraag gesteld wordt aan het cultusbeeld in de tempel; dialogen tussen de dichter en een standbeeld komen als dichtvorm in de hellenistische periode veel voor.

Misschien is de kous daarmee nog niet helemaal af. Aphrodite wordt in r. 1 **τιθάσευμα** genoemd, een zeer zeldzaam woord dat volgens het woordenboek betekent 'device for taming'. Nu zullen we verderop zien dat de mythe van Hermaphroditos en Salmakis gebruikt wordt om er de huwelijksrelaties tussen de – per definitie beschaafde – Grieken en de wilde inheemse Kariërs mee te sanctioneren. Omdat een huwelijk zonder Aphrodite nu eenmaal geen vrucht kan dragen, zou men de keuze voor deze godin in het licht van dit zeldzame woord kunnen opvatten als: patrones der (Griekse) beschaving. Ze zou dan bij uitstek geschikt zijn om de vraag naar de rol van Halikarnassos in de Griekse cultuur te beantwoorden.

In dit gedicht krijgt Aphrodite overigens een nog veel zeldzamer titel, *Schoinitis*, en alleen dit woord volstaat al om dit gedicht te plaatsen in een bepaalde poëtische traditie, namelijk de Alexandrijnse dichtersschool, en daarbinnen vrijwel zeker in de

- zij baarde de heilige inspiratie van Theaitetos,
de komische dichter Dionysios kreeg ze als zoon,
50 ze bracht Zenodotos voort, bekwaam in de tragedie,
ze kreeg Phanostratos, de zanger, dienaar van Dionysos,
die zich verlustigde in de gewijde kransen van de Kekropiden,
Nossos, in zijn geschiedwerk vastlegger van de tijd
en Timokrates, de verstandige zanger.
- 55 Andere edele zonen van edele vaders bracht ze voort. De eindeloze
tijd zal niet ophouden alle bewijzen van haar roem te vertellen.
Veel schitterende prestaties leverde ze te land, veel ter zee
eedele prijzen behaald met de aanvoerders van de Grieken.
Zij heeft het voorrecht, alom door vromen geëerd te zijn;
60 door haar nobele daden heeft zij recht op de roemruchtste kransen.'

school van de maniërist Euphorion (eind 3de eeuw v.Chr.). De adepten van Euphorion waren dol op zeldzame namen uitgaande op -ίτης, vrouwelijk -ίτις.⁸ Ook de Romeinse navolgers van Euphorion namen deze gimmick over, en hij wordt uitdrukkelijk geparodieerd door Cicero, die van de school van Euphorion niets moest hebben. Het woord is bovendien een typisch staaltje van mythologische geleerdheid, die in de Alexandrijnse school als belangrijk vereiste van goed dichterschap werd gezien. 'Schoinitis' is afgeleid van *σχοῖνος*, 'riet', en elders bij de Turkse kust, op het eiland Samos, stond een heiligdom van Aphrodite *ἐν καλάμοις*, wat 'in het riet' betekent. Poëzie als cryptogram: het is in onze tijd erg in de mode, maar in de hellenistische tijd al evenzeer.

Mythische geschiedenis

Het antwoord van Aphrodite zet Halikarnassos midden op de culturele Griekse kaart. Niemand minder dan de oppergod Zeus is er geboren, en voor zijn vader Kronos verborgen, opgevoed door uit de aarde geboren mannen, van wie de nakomelingen de priesters zijn van Zeus, die evenals Aphrodite de titel Akraios heeft. We kennen deze versie van de mythe niet, maar het aantal Griekse steden en regio's dat beweerde de geboorteplaats van Zeus te zijn was, zoals de antieke aardrijkskundige Pausanias al mopperig opmerkt, te talrijk om op te noemen (4. 33. 1).

Toch is deze mythe meer dan een poging om Halikarnassos op te stoten in de vaart der volkeren. De stad lag nu eenmaal in niet-Grieks gebied, en de aanwezigheid van Griekse kolonisten moest door een mythe gerechtvaardigd worden. Als Zeus er geboren is, is Halikarnassos eigenlijk Griekse grond. Veel kolonies hebben vergelijkbare

mythen, zogenaamde *charter myths*, die precies dezelfde functie hebben, bijvoorbeeld Cyrene in Libië. Apollo was verliefd geworden op de nimf Cyrene, ontvoerde haar door de lucht naar de latere Griekse stad Cyrene, en vierde aldaar zijn huwelijk met haar. Zo was de komst van Griekse kolonisten op de kust van Noord-Afrika eigenlijk een thuiskomst, en evenzo de komst van de Griekse stichters van Halikarnassos op de plaats waar de grootste Griekse god geboren was.

Het ligt ook precies in deze lijn dat de inscriptie doorgaat met de mythe van Salmakis en Hermaphroditos, die onder meer bekend is uit de *Metamorfosen* van Ovidius (4. 258–388). Hermaphroditos, zoals zijn naam al zegt het product van een slippertje van Hermes en Aphrodite, gaat als jongen van vijftien jaar door Klein-Azië zwerven en komt aan bij een poel die bewoond wordt door de Naiade Salmakis. Deze raakt direct in vuur en vlam voor de mooie jongen, maar hij wijst haar avances af en zoekt afkoeling in de poel (blijkens r. 21 van ons gedicht gaat het om een poel in een grot). Salmakis duikt er ook in, en klampt zich zo stevig aan haar beminde vast dat ze samengroeien, en er als één wezen, met mannelijke en vrouwelijke geslachtskenmerken, een hermafrodit dus, uitkomen. Sindsdien, aldus Ovidius, verliest iedere man die in deze poel gaat baden zijn geslachtsdelen.

8

Maar andere antieke auteurs vertellen het verhaal anders. Volgens de al eerder genoemde Vitruvius (2. 7. 11–12) heeft de poel juist een beschavende werking: de barbaarse Kariërs verliezen er hun woestheid door. Dat is precies wat gezegd wordt in r. 22 van ons gedicht: Salmakis maakt het wilde karakter van mannen, ongetwijfeld Kariërs, kalm. Dat wil zeggen: door de aanwezigheid van de Grieken in Halikarnassos wordt de inheemse bevolking geciviliseerd. Hermaphroditos wordt in dit gedicht de uitvinder van het huwelijk genoemd (ook in Attica kennen we hem als huwelijksgod). Dat zal ongetwijfeld slaan op de huwelijksbanden tussen Grieken en Kariërs – we kennen wel meer mythen die zulke gemengde huwelijken in Griekse kolonies beogen te sanctioneren.

Het is dan ook logisch dat de dichter doorgaat met de geschiedenis van de kolonisatie van Halikarnassos. Er worden drie namen genoemd (en nog heel wat meer in de verloren verzen 31–42), Bellerophon(tes), de berijder van het bekende gevleugelde paard Pegasos, de schimmige Atheense koning Kranaos (de Kekropiden van r. 28 zijn de Atheners), en tenslotte Endymion, een koning van Elis. Ook Bellerophon was koning, namelijk van Korinthe. Drie Griekse koningen staan dus aan de wieg van de stad Halikarnassos, en de koningen zijn zorgvuldig gekozen. Korinthe was in de historische tijd een Dorische stad, maar er bestond een traditie dat het vroeger Aeolisch was, wat overigens door bepaalde eigenaardigheden in het dialect van Korinthe wordt bevestigd. De drie koningen staan dus voor de drie grote etnische groepen, de Aeoliërs met Bellerophon, de Ioniërs met de Atheense koning Kranaos (want de Atheners golden

als de stamvaders van de Ioniërs), en de Doriërs, inwoners van de Peloponnesos (Apia in r. 30), met Endymion. De kwestieuze status van Halikarnassos – was het nu een Dorische of een Ionische stad? – wordt zo omgebogen: het is een panhelleense stad. Prima PR: een nadeel zo presenteren dat het een voordeel wordt. Overigens is de link met Bellerophon al vrij oud: op Halikarnassische munten van de 5de eeuw komt Pegasos al voor.

Catalogus

Vrij abrupt⁹ krijgen we vanaf r. 43 een catalogus van de grote dichters en schrijvers die Halikarnassos heeft voortgebracht. In deze passage is Halikarnassos steeds het subject, en de dichter put zich uit in het vinden van allerlei synoniemen voor 'heeft voortgebracht'. Achtereenvolgens vinden we 44 ἤρσοεν ('heeft geploegd'), θρέψε ('heeft gevoed'), 45 ἔσπειρεν ('heeft gezaaid'), 46 τίκτεν ('heeft gebaard'), 47 ἀνήκεν ('heeft doen opkomen'), 48 ἐλόχευσε ('heeft op het kraambd gelegen van'), 49 τεκνοῦται ('heeft een kind gemaakt'). Dan is zijn fantasie uitgeput, want vanaf 50 vinden we ἔτευξε ('heeft gemaakt'), 51 ἔσχεν ('heeft gekregen'), 53 weer τεύξε ('heeft gemaakt'), 54 γείνατο ('heeft geboren doen worden') en tenslotte 55 weer τέκε ('heeft gebaard'). Dit is kenmerkend voor het gedicht als geheel. De dichter probeert in Alexandrijnse trant te schrijven, maar zijn taalvaardigheid is er niet groot genoeg voor.

Curieus is de volgorde van de literatoren. Herodotos en Andron zijn geschiedschrijvers, Panyassis en Kyprias epische dichters, Menestheus waarschijnlijk een komediedichter, Theaitetos een epigrammendichter; Zenodotos en Phanostratos zijn tragediedichters, Nossos een chronograaf en Timokrates kennen we niet, maar hij was kennelijk een dichter. De volgorde kan ook niet chronologisch zijn, want Kyprias is veel ouder dan Panyassis en Herodotos, en deze twee weer ouder dan Andron.

Misschien wil onze dichter de schrijvers en dichters simpelweg rangschikken in volgorde van belangrijkheid; de eerste plaats van Herodotos lijkt daar op te wijzen. Belangrijker is het om vast te stellen dat in dit gedicht voor de eerste keer in de Griekse literatuur poëzie en proza vrolijk naast elkaar staan. Eerdere lijstjes werken altijd eerst keurig netjes de dichters af en geven pas daarna de prozaschrijvers.¹⁰ De nieuwe volgorde weerspiegelt een nieuwe kijk op de literatuur. Voor Plato en Aristoteles zijn literatuur en poëzie synoniem: proza hoort voor hen niet tot de literatuur. In de Alexandrijnse school, waar de geleerdheid zo'n centrale plaats inneemt, ligt dat iets anders: prozaïsten kunnen even goed als dichters leveranciers zijn van onbekende feiten. Maar proza en poëzie door elkaar heen verwachten we toch vooral in de periode van het classicisme, waarover zometeen meer.

Ik wil niet alle literatoren van de lijst behandelen; een paar pik ik eruit. Herodotos

kennen we, en de kwalificatie ‘de Homeros van het proza’ vinden we in andere bewoordingen vaker. Er worden twee verschillende dingen mee bedoeld: Herodotos wilde in zijn taal en stijl Homeros navolgen, maar ook: Herodotos schreef zijn geschiedwerk opdat, zoals hij zelf zegt, ‘grootse daden niet roemloos worden’, en het bezingen van de roem van de helden is de meest centrale taak van het dichterberoep zoals we dat bij Homeros beschreven zien. Panyassis (ook zo’n Karische naam trouwens) was een oom of een neef van Herodotos, de auteur van een epos over Herakles, waarvan we alleen een paar citaten over hebben. Tegenwoordig wordt hij niet erg hooggeschat, maar in de oudheid gold hij als een van de beste epische dichters.

IO

Een interessante figuur is Kyprias, vooral omdat hij nooit bestaan heeft. Wat er wél heeft bestaan is de *Kypria*, een episch gedicht dat de Trojaanse oorlog bezong vanaf zijn ontstaan tot het punt waar de *Ilias* begint. In de oudheid was het onduidelijk hoe dat gedicht aan zijn naam kwam, en één theorie luidde dat die naam was afgeleid van de naam van de dichter, die Kyprias geheten zou hebben. Dat is om allerlei redenen een onmogelijke hypothese, maar interessanter is de naam van de auteur aan wie deze theorie werd toegeschreven (Ath. 682e): een zekere Demodamas, een historicus uit Halikarnassos die aan de lijst kandidaten voor het auteurschap van de *Kypria* (Homeros, Hegesias, Stasinus) de gefingeerde Kyprias van Halikarnassos toevoegt. Men was in Halikarnassos niet zo brutaal om Homeros te claimen, zoals zoveel andere steden: daarvoor was de stad te marginaal. Maar de veel minder bekende *Kypria*, waarvan het auteurschap bovendien sterk omstreden was, die kon men nog wel naar zich toe trekken zonder zich belachelijk te maken.¹¹

Tenslotte wil ik kort stilstaan bij Phanostratos, die zoals het gedicht al zegt een toneelschrijver is (‘dienaar van Dionysos’, een typisch hellenistische benaming), die van de Kekropiden, de Atheners dus, een of meer kransen had gekregen (want het meervoud *στεφάνοις* kan een poëtische pluralis zijn). Verschillende Atheense inscripties lichten ons nader in. Hij was een tragedieschrijver die bij de Lenaia van 306 de eerste prijs had behaald. De Halikarnassiërs waren hier zo groots op dat ze op de Akropolis te Athene een standbeeld van Phanostratos oprichtten. Het standbeeld is verdwenen, maar de sokkel met inscriptie kan men vandaag de dag nog op de Akropolis bezichtigen.

Het gedicht eindigt met een verwijzing naar ‘andere edele zonen van edele vaders’ (55). Dat we daar geen dichters of schrijvers bij moeten denken blijkt uit de invulling die er in het vervolg aan gegeven wordt: dappere heldendaden, te land en ter zee, verricht samen met Griekse aanvoerders. Details worden niet gegeven en dat is maar verstandig ook, want op het meest cruciale moment in de Griekse geschiedenis hebben, zoals gezegd, de Halikarnassiërs onder leiding van hun roemruchte koningin Artemisia niet mét maar tegen de Griekse aanvoerders gevochten. Herodotos levert

ons de details. Met een petieterig contingent van vijf oorlogsschepen – we praten hier werkelijk over een kleine stad in een grote wereld¹² – deden ze mee aan de slag bij Salamis (7. 99. 2), aan de verkeerde kant. Ze slaagden er in de algehele verwarring in één schip van de Perzische vloot de grond in te boren – Herodotos laat het in het midden of dat per ongeluk of expres was (8. 87. 2–3). Overigens, als het aan Artemisia had gelegen had Xerxes bij Salamis niet de slag aangegaan (8. 68), en dan zou er ook geen Griekse overwinning geweest zijn.

De inscriptie: een vorm van pre-classicisme?

Wat leren we nu uit dit gedicht, afgezien van de pogingen die een marginale Griekse stad doet om zich in het centrum van de Griekse geschiedenis en cultuur te plaatsen? Behoorlijk veel, zowel op literair als op historisch gebied. We leren dat de school van Euphorion in de 2de eeuw v.Chr. nog springlevend is, en niet, zoals wel wordt aangenomen, in de 1ste eeuw v.Chr. wordt herontdekt.

Anderzijds zien we een oude traditie herleven. Het gedicht hoort tot het genre van de elegie, dat wil zeggen: het is geschreven in coupletten van twee regels, de bekende dactylische hexameter, gevolgd door een zogenaamde pentameter. In de archaïsche tijd was de elegie bij uitstek de liedvorm voor het symposium, maar ook werd het genre gebruikt voor lange liederen over de plaatselijke geschiedenis, die werden voorgedragen bij plaatselijke religieuze feesten. De inscriptie van Halikarnassos plaatst zich uitdrukkelijk in deze traditie, dat wil zeggen dat de dichter teruggrijpt op een vorm uit het literaire verleden, wat een curieuze tegenstelling vormt met het eigentijdse, bij Euphorion aansluitende taalgebruik en de algemeen-Alexandrijnse voorliefde voor geleerde poëzie. Het catalogus-karakter van de passage over schrijvers en dichters is juist weer typerend voor de hellenistische elegie.

Ongeveer een eeuw nadat dit gedicht als inscriptie is aangebracht komt er een nieuwe stroming op in de Griekse literatuur, het classicisme. Deze stroming verwerpt de hellenistische literatuur en bloc en grijpt terug op de grote voorbeelden uit de zogenaamde klassieke tijd; tegelijkertijd wordt ook in de onderwerpkeuze de roem van Griekenland sterk benadrukt. De grote theoreticus van het classicisme is Dionysios, en die kwam, het zal niet veel verbazing wekken, uit Halikarnassos. Ons gedicht laat zich lezen als een voorloper van het classicisme. De vorm is geheel hellenistisch, maar in de onderwerpkeuze staat het roemruchte verleden van de stad centraal. Het door elkaar heenlopen van schrijvers en dichters, en de aansluiting bij de grote archaïsche elegieën over de stadsgeschiedenis doet eerder classicistisch dan hellenistisch aan.

We moeten deze analyse van het gedicht verbinden met de historische situatie waarin het is ontstaan: een stad die op het punt staat deel te gaan uitmaken, of die net deel is gaan uitmaken, van het Romeinse rijk, en die in de onzekerheid over de toekomst

haar Griekse karakter sterk benadrukt. Nu is het opvallend dat in veel studies over het hoogtepunt van het classicisme, de 2de eeuw n.Chr., de verbanden tussen het classicisme en de positie van de Griekse elite in het Romeinse rijk centraal staan.¹³ Maar in studies over het ontstaan en de voorvormen van het classicisme ontbreekt deze historische, sociologische benadering vrijwel helemaal: het ontstaan van het classicisme wordt beschreven als een autonoom literair proces, dat zich heeft voltrokken los van de veranderingen in de wereld waarin dit proces plaatsvond.¹⁴

De nieuwe vondst zou ons hierover aan het denken moeten zetten. Ook in een hellenistische vorm grijpt de intelligentsia van een Griekse stad terug op het literaire en culturele verleden om de Griekse identiteit veilig te stellen tegenover de onzekere toekomst die die stad binnen het Romeinse rijk tegemoet gaat. Het classicisme is niet uit de lucht komen vallen; het is, zo suggereert de inscriptie van Halikarnassos, geleidelijk ontstaan, en het is het product van de Romeinse expansie. Het overwonnen Griekenland, zo zegt Horatius, heeft de Latijnse literatuur aan zich onderworpen. Omgekeerd heeft de Romeinse overwinning in de Griekse literatuur een onomkeerbaar veranderingsproces in gang gezet, waar deze inscriptie de oudste getuige van is.

12

Noten

¹ Dit artikel is een bewerking van het openingscollege van het academisch jaar 2001–2002, van de opleidingen GLTC en Oudheidkunde van de Vrije Universiteit te Amsterdam, gehouden op 20 augustus 2001.

² S. Isager, *The Pride of Halikarnassos: Editio princeps of an inscription from Salmakis*, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 123 (1998) 1–23. Een op sommige punten verbeterde tekst en aanvullingen op het commentaar werden in de volgende band van *ZPE* geleverd door de emeritus hoogleraar Grieks in Oxford, Sir Hugh Lloyd-Jones, *The Pride of Halicarnassus*, 124 (1999) 1–14.

³ Dat valt af te leiden uit de namen Dionysios (49) en Zenodotos (50). Dit zijn allebei zeer algemene namen, maar ze passen bij respectievelijk een comicus en een in het Attalidenrijk werkzame tragicus, allebei uit de 2de eeuw v.Chr.

⁴ De tekst die ik afdruk is een mix van die van Isager en Lloyd-Jones, met in r. 1 een wijziging van eigen hand: βροτοῖσιν. Ook heb ik stilzwijgend wat interpunctietekens veranderd of toegevoegd en hier en daar een accent verbeterd. Punten onder letters en rechte haken laat ik weg, afgezien van r. 1.

⁵ Als men het ENΘOTE van de steen niet wil corrigeren tot ἔνθα τε, zal ἔνθ' in elk geval het (voorgeplaatste) demonstrativum moeten zijn en ὄτε het voegwoord, niet andersom, zoals Isager en Lloyd-Jones vertalen.

⁶ Het land direct boven Halikarnassos, vgl. Hdt. 8. 104.

⁷ Bij het volgende summiere commentaar onthoud ik me van verwijzingen naar

antieke bronnen en moderne secundaire literatuur die bij Isager en Lloyd-Jones te vinden zijn. Mijn visie op dit gedicht als een uit de nood des tijds geboren zelfpresentatie, en daarmee als een praecursor van het classicisme, is nieuw, en de aangeboden interpretaties van de vertelde mythen zijn dat grotendeels.

⁸ Zo reeds Kallimachos. Met name de in de 1ste eeuw v.Chr. in Rome werkzame Parthenios: *SH* 625 Ἰβηρίτης; 654 Κανωπίτης. De parodie bij Cicero: *Att.* 7. 2. 1 *flavit ab Epiro lenissimus Onchesmites* ('vanuit Epirus blies een zeer zachte Onchesmites [een lokale wind]'), met het erop volgende commentaar: *hunc σπονδειαζοντα, si cui voles τῶν νεωτέρων, pro tuo vendita* ('Je mag deze spondeïsche regel, als je wilt, aan een van de jongeren als eigen vondst van de hand doen').

⁹ De overgang van de stichtingsgeschiedenis naar de catalogus zal zijn gemaakt in de goeddeels verloren verzen 41 en 42, maar eerder niet.

¹⁰ Zo bijvoorbeeld het lange fragment 7 van de vroeg-Alexandrijnse dichter Hermesianax. Andron, Herodotos en Panyassis worden in deze volgorde genoemd in een vergelijkbare maar veel kortere poëtische inscriptie uit dezelfde tijd, te Rhodos gevonden maar waarschijnlijk uit Halikarnassos afkomstig, *IG XII 1. 145*.

¹¹ Mw. Isager wil uit Ἰλιακῶν (46) afleiden dat Kyprias hier niet wordt gezien als dichter van de *Kypria* maar van de zgn. *Ilias Parva*. Gezien het algemene karakter van het gesubstantiveerde adjectivum (Ἰλιακά = 'gedicht over Troje') weinig dwingend. Lloyd-Jones' positie is mij niet duidelijk.

¹² Men bedenke daarbij dat Artemisia ook koningin van de eilanden Kos, Nisyros en Kalymna was, zodat het aandeel van de stad zelf nog kleiner uitvalt.

¹³ Lloyd-Jones noemt een boek van de Brit Simon Swain; de studies van de VU-historicus J.J. Flinterman dienen in dit verband met ere te worden vermeld.

¹⁴ Onder de weinige uitzonderingen moet worden genoemd de dissertatie van de VU-historicus Goudriaan over Dionysios van Halikarnassos, *Over Classicisme: Dionysius van Halicarnassus en zijn program van welsprekendheid, cultuur en politiek*, Amsterdam 1989, die echter in het Nederlands is geschreven en daardoor internationaal weinig invloed heeft gehad.

Myriaden jaren

Ida Gerhardts visie op de oudheid

14 Een dichteres uit de eeuw die achter ons ligt, lijkt op dit ogenblik zo geliefd als Ida Gerhardt. Dat blijkt niet alleen uit herdrukken van afzonderlijke bundels en van haar *Verzameld Werk* of uit de verschijning van een door Gerrit Komrij samengestelde bloemlezing, die in een maand was uitverkocht, het spreekt ook uit de verschijning van artikelen en studies in boekvorm over haar werk. Wat daarin opvalt is dat de literatuurhistorici zo verschillen in hun antwoord op de vraag tot welke stroming of groep de dichteres behoort. Ik geef een paar voorbeelden. In het in 1999 verschenen boekje *Nederlandse literatuur in een notendop* van de jonge Leidse neerlandici Annette Portegies en Ron Rijghard lezen we op p. 123, dat is vlak voor het slot, de volgende opmerking: ‘Een aantal auteurs lijkt zelfs in notendopbestek niet onvermeld te mogen blijven, zoals Walter van den Broeck, Herman Brusselmans, Renate Dorrestein, Ida Gerhardt, Kristien Hemmerechts, Stefan Hertmans, Alfred Kossmann, Gerrit Krol, Tim Krabbé, Margriet de Moor, Marcel Möring en Helga Ruebsamen.’ Een prachtige, niet geheel feilloos alfabetisch geordende lijst namen, die in welluidendheid de homerische *katalogos toon neoon* naar de kroon steekt, maar erg informatief is die niet; zoveel is duidelijk: Ida Gerhardt mag, postuum, nog blij zijn dat zij deze notendop heeft gehaald!

Bij hun leermeester, Ton Anbeek, komt Gerhardt er niet zo veel beter af. Zij wordt in het handboek *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1885–1985* wel even genoemd, in verband met de term ‘postsymbolisme’. Als in dit kader passende auteurs noemt Anbeek ook Simon Vestdijk en Gerrit Achterberg, maar van enige onderbouwing van de stelling dat hier sprake is van verwantschap ziet hij af. Helemaal onbegrijpelijk is deze opstelling niet. Wie, zoals Anbeek doet, zijn literatuurhistorisch overzicht baseert op veranderingen in literatuuropvattingen, op ‘explosies’ of ‘revoluties’, kan natuurlijk met auteurs als de genoemde weinig beginnen. Het zijn dan eigenlijk drie literatoren in margine.

In de enige concurrent voor Anbeeks boek, de veel traditioneler opgezette *Nederlandse letterkunde 2*, van het duo Chamuleau en Dautzenberg, komt Ida Gerhardt beter tot haar recht. Zij wordt daarin, vanwege raakvlakken met het symbolisme, gekoppeld aan Vasalis, een dichteres, die in ongeveer dezelfde tijd haar debuut maakte, veel lezers trok, en nog altijd trekt, maar ook pas laat de officiële erkenning, tot uitdrukking komend in de verlening van de P.C. Hooft-prijs, verwierf. De vergelijking met Vasalis was trouwens al veel eerder gemaakt, in 1940 door Anton van Duinkerken, in zijn bespreking van beider debuten en in een tamelijk recent gebundeld essay over Gerhardt van Oek de Jong komt die opnieuw voor.

Weer een andere vergelijking vinden wij in het boekje dat Jan van der Vegt in

1980 over Ida Gerhardt liet verschijnen: *Het ingeklonken lied*. Hij schrijft: ‘Ida Gerhardt kan gerekend worden tot de dichters die in onze eeuw in het voetspoor van de eigenlijke symbolisten, een poëzie schreven waarin zij enkele symbolen van een archetypisch of mythologisch karakter in het middelpunt plaatsten. Ook Roland Holst was zo’n dichter. Hierbij hoort een zich kritisch afwenden van de moderne tijd, die met zijn gecompliceerde samenleving en rationalistische geesteshouding zich voor de taal van die symbolen niet openstelt, waarin oude, voor de dichter nog altijd geldige inzichten worden uitgedrukt.’ Gerhardt-specialisten als Tom van Deel, Redbad Fokkema, Mieke Koenen en Anneke Reitsma zijn het erover eens, dat het werk van de dichteres, die zelf al die vergelijkingen en indelingen in haar dankwoord bij de aanvaarding van de Hooft-prijs ironiseerde, inderdaad in de traditie van het symbolisme gesitueerd moet worden, met name doordat haar poëzie vaak poëticaal van karakter is. In het hier volgende buig ik mij door het vergelijkenderwijs bespreken van enkele gedichten over de vraag of de wijze waarop Ida Gerhardt de antieke wereld benadert verschilt van de manier waarop geestverwanten dat doen; en vervolgens of het antwoord kan helpen bij een poging haar literair-historisch te plaatsen.

Iliadische gedichten

Ik begin met een echte ‘Gerhardt-classic’, namelijk het gedicht ‘Dertig eeuwen’ uit de bundel *De hovenier* (1961). Ik vergelijk het gedicht wat toespelingen op Homerus’ *Ilias* betreft met een gedicht van Vasalis ‘Aan een boom in het Vondelpark’, uit de bundel *Vergezichten en gezichten* (1954). Bovendien vergelijk ik het met een sonnet van Anton van Duinkerken uit de veertigdelige reeks ‘Legenden van de wederkeer’ die deel uitmaakt van de bundel *Verzen uit Sint Michielsgestel* (1942). Hier volgt de tekst van de drie gedichten.

Aan een boom in het vondelpark

Er is een boom geveld met lange groene lokken
 Hij zuchtte ruisend als een kind
 terwijl hij viel, nog vol van zomerwind.

Ik heb de kar gezien, die hem heeft weggetrokken.
 O, als een jonge man, als Hector aan de zegewagen,
 met splendend haar en met de geur van jeugd
 stromende uit zijn schone wonden,
 het jonge hoofd nog ongeschonden,
 de trotse romp nog onverslagen.

(M. Vasalis)

[5]

– Noodschiks getuige van uw avontuur,
Odysseus, ook door oorlog uitgedreven,
Tegen mijn wil te gast bij wie mijn leven
Zoeken te schaden door geweld of duur,
Laat mij beziel van 't heimwee, dat uw stuur
Ten wederkeer standvastig hield, met even
Onbreekbre vastheid het geterg weerstreven
Van wie begeren, dat ik hier verzuur.
Hun zegepraal beperke dit gemoed
Tot leedvermaak om alledaagse ellende,
Waaronder ik, mij bukkend, niet bezwijk,
Gelijk gij, groter dan uw tegenspoed,
Geen lotgeval de heerlijkheid liet schenden
Van 't heimwee, dat u dreef naar 't eigen rijk.–
(A. van Duinkerken)

I6

Dertig eeuwen
Voor mijn leerlingen

Toen Patroklos gelegd was op de baar,
werd hij door alle jongens uitgedragen.
Ik zag hen kinderlijk de dode schragen,
een haag van jonge eiken naast elkaar.

Maarts voorjaar joeg de wolken langs het goud.
Er donderde een phalanx straaljagers over,
toen op de brandstapel omfloerst met lover
zij hem legden en de vlam sloeg in het hout.

Myriaden jaren op de palm der hand.–
Ik dorst niet opzien naar wie was ter zijde,
lieflijk en stil, Briseïs aller tijden,
toen hij verbrand werd in dit lage land.
(I. Gerhardt)

Vasalis' gedicht, een van de indrukwekkendste uit haar oeuvre, heeft als basismetafoor man = boom, een archetypisch beeld. Bij Vasalis is die overigens omgedraaid. Zij maakt juist de boom tot man door de verwijzingen naar lokken, menselijke geur en

speciaal de vergelijking van de weggesleepte boom met Hector, gebonden aan de zegekar van Achilles. Je zou kunnen zeggen dat de dichteres haar geschoktheid over het vellen van de boom, ja haar medelijden, onderstreept met deze (relatief eenvoudige) klassieke allusie: Wie een boom zó mishandelt, overtreedt (bijna) de wetten van humaniteit. Dat boom en man jong zijn, geeft een extra dimensie aan de tragedie: de eigentijdse lezers van Vasalis zullen zeker gedacht hebben aan het sneuvelen van jongemannen in de maar net achter hen liggende Tweede Wereldoorlog.

Het sonnet van Van Duinkerken, geschreven in het gijzelaarskamp van Sint Michielsgestel, is nog explicieter verbonden met de oorlog. Het eerste kwatrijn van het sonnet geeft de positie van de dichter exact aan: hij verkeert in gevangenschap en leest nu de *Odyssee*. Hij voelt zich verwant met de held uit het epos, omdat hij 'ook door oorlog uitgedreven is', tegen zijn wil de gast is van de Duitsers, en zo blijkt uit het volgende, meteen aansluitende kwatrijn, vervuld van hetzelfde heimwee: hij wil net zo standvastig deze machthebbers weerstaan als Odysseus streefde naar terugkeer. Het sextet, ook aaneengesloten, staat niet in antithetische verhouding tot de opening, zoals dat gebruikelijk is, maar brengt eerder een nuancering aan, in de vorm van een wens ('beperke'). Kortom, Van Duinkerken leest de *Odyssee* als een metafoor voor zijn eigen situatie.

Het gedicht van Gerhardt sluit bij beide besproken gedichten aan, op verschillende wijze. Bij het sonnet van Van Duinkerken door de parallellie van het heden en de wereld van Homerus; bij het gedicht van Vasalis vanwege de iliadische wereld die wordt opgeroepen en de metafoor boom = jonge man. Wie zijn bij Gerhardt de jongemannen die tot eiken worden? Het gedicht is opgedragen aan 'mijn leerlingen' en de 'ik' is dan ook de dichteres zelf. Maar wat is de situatie? Frédéric Bastet en Johan Strubbe hebben gesuggereerd: *de begrafenis van een klasgenoot*. Maar wat betekent dan 'Myriaden jaren op de palm der hand?' Natuurlijk is dit beeldspraak, men kan niet in werkelijkheid 'jaren op de hand dragen'. We worden ertoe verleid jaren en hand symbolisch op te vatten, zeker als we bedenken dat hier een regel van William Blake ingeweven is: 'To see a World in a Grain of Sand/ And Heaven in a Wild Flower/ Hold Infinity in the Palm of your Hand/ And Eternity in an Hour'. Maar ik neem – en ik denk dat deze leeswijze bij Gerhardt heel vaak de juiste is – de uitdrukking ook in concrete zin; die 'myriaden jaren', in de titel aangeduid als 'dertig eeuwen', interpreteer ik, als een verwijzing naar de Homerus-uitgave die de lerares in haar hand draagt, laten we aannemen de editie Buijn-Spoelder. De locatie is dan ook niet een begraafplaats, maar het klaslokaal, waarschijnlijk in Bilthoven (niet ver van de basis Soesterberg). Al lezende over Patroklos' dood, zijn verbranding en de rol van Briseïs, worden de jongens en meisjes tot homerische personages.¹ Het is juist dat die metamorfose wordt verstoord door een eigentijds geluid, dat van straaljagers die overdonderen (met functionele antimetrie). Maar de kanteling, die Strubbe in zijn bespreking van het gedicht terecht signaleert, herstelt zich in dit cyclisch geordende gedicht.

Ongeveer in het midden is de juxtapositie van het Griekse woord phalanx en het moderne woord 'straaljagers' symbolisch voor de directe aansluiting van het heden op het verleden, ja van de synthese van beide. In de laatste regel verschijnt die opnieuw: in het *homoioteleuton* van 'verbrand' en 'lage land'. Het gedicht kan men vervolgens ook op metaniveau lezen, dan thematiseert het de zeggingskracht van waarachtige literatuur: de vlam slaat niet alleen in het hout, maar ook in de harten van de lerares en haar leerlingen. De afstand van dertig eeuwen valt weg, bestaat niet meer, door de stem van gene zijde. Juist hierin onderscheidt zich het gedicht van Gerhardt van de andere twee.

Cycloop

18

Iets soortgelijks doet zich voor in het gedicht met de Griekse titel Οὐτιδανὸς Οὐ̃τις. Dat is de naam die Odysseus voor zichzelf kiest (letterlijk 'nietswaardige niemand') als hij de cycloop Polyphemos op gruwelijke wijze heeft verblind en het slachtoffer naar de naam van de dader vraagt. Beiden komen ook voor in het gedicht 'Krater van Kyrtos'. Het is besproken door Mieke Koenen in haar uitvoerige inleiding bij de catalogus die ter gelegenheid van een tentoonstelling rond het werk van Ida Gerhardt (Leiden 2000) is verschenen. Zij wijst er terecht op, dat in die tekst de sympathie van de dichteres niet ligt bij Odysseus, maar juist bij de cycloop. Dat is ook hier het geval en uit de eerste strofe van vijf regels wordt duidelijk wat haar met Polyphemos verbindt: het is de éénogigheid. Hier volgt de tekst:

Οὐτιδανὸς Οὐ̃τις

Ik lees veel sprookjes, zonder hoop
– het hëlpt niet, Andersen of Grimm –
en wen niet aan de voze troost
'je kunt het werkelijk niet zien.'
Een onontkoombaar woord: Cycloop.
Voor een jong en gespitst gehoor
Vertaalde Leopold het voor:
Boek IX van de Odyssee –
'die mij het oog heeft uitgeblind.'
Ik was toen nog onbeproefd, een kind,

Maar het ging mij door alles heen.
Het heelt niet. – En geen arts geneest
Het wèten wie het is geweest
Die mij dit vlijmend leed aandeed:
Een die, ongrijpbaar, Οὐ̃τις heet.
(Uit: *De zomen van het licht*)

De ik zegt dat zij vaak te horen krijgt dat haar partiële blindheid niet opvalt, maar dat dit een ‘voze troost’ is. Wat het lezen van sprookjes daarmee te maken heeft, is niet expliciet gemaakt. Als we uitgaan van de woorden ‘troost’ en ‘hoop’, dan zou het daarop kunnen slaan dat in sprookjes vaak onverwachte genezing aan de orde is. In dit geval helpt het niet bij de verwerking van het leed.

De éénogigheid, dus de overeenkomst met de cycloop, doet de ik denken aan een eerdere ervaring: de lectuur van *Odyssee* IX in de klas bij haar leraar Leopold, die de Griekse verbale vorm ἔξαλλάωσε (453) letterlijk met ‘heeft uitgeblind’ had vertaald. En het is ook hier dat literatuur eeuwen doet wegvallen. Waar de klasgenoten van de ik zich identificeerden met de dader – het is een ‘gespitst gehoor’ (het woord ‘gespitst’ is hier, dunkt me, dubbelzinnig en betekent ook ‘voorzien van een spits’, dat wil zeggen oog doorborend hout) – heeft de lerares indertijd als leerlinge zich juist heel sterk met de cycloop vereenzelvigd. De laatste vier regels van dit eveneens cyclische gedicht bevatten opnieuw een toespeling op boek IX: in vers 525 zegt Odysseus tegen Polyphemus dat zelfs de Aardschokker hem niet van zijn oogwond zal kunnen genezen. Inmiddels weet de cycloop zijn echte naam, Odysseus. Daarin verschilt de ik van de ongelukkige reus: zij kan immers geen echte schuldige aanwijzen, in letterlijke zin heeft niemand dit gedaan.

Het neologisme ‘uitgeblind’, dat in beide cycloop-gedichten voorkomt, vinden we nog een keer voor in de Nederlandse poëzie: Homerus-vertaler De Roy van Zuydewijn schreef in *Wat de zee verzwijgt* (1988) een reeks odysseïsche kwatrijnen en het laatste van de cyclus ‘De cycloop’ bevat het genoemde woord:

Wie ooit, als ik nu, zich niet kan beletten
 een keel tegen de Eenoog op te zetten, –
 pas op: de Uitgeblinde ziet nog kans
 je op ’t laatst nog met zijn steenklomp te verpletten.

Dit is, met het evidente citaat uit Gerhardts gedicht, een contrast-imitatie van de homerische passage. De Eenoog treft je bij grootspraak, de steenklomp kan je ten leste raken (bij Homerus gooit de cycloop natuurlijk mis). Je kunt moeilijk uitmaken of de ik hier staat voor een alternatieve Odysseus of de persona van de dichter – ik denk vooral de laatste. Er zit uiteraard ook een verwijzing in naar de plaatsing van het gedicht in de reeks; het gedicht is, zoals dat heet, zelfreferentieel. Dat de Eenoog hier voor méér staat dan Polyphemus als homerisch personage laat zich vermoeden: hij symboliseert hier de dood, of misschien beter wéér de dood want dat zijn grot een soort onderwereld voorstelt ligt voor de hand (dat kun je ook zonder Robert Graves’ exegese van de *Odyssee* in zijn befaamde *Greek Myths* begrijpen). Hoe dit ook zij, duidelijk is dat beide gedichten hun zeggingskracht vooral ontlenen aan de ambiguïteit van het gebruik van ‘ik’.

Sappho

Ten slotte een Sappho-gedicht van Gerhardt, en wel het laatste van de zeven die zij aan haar bewonderde voorbeeld heeft gewijd. Ze staat daarbij in dubbele zin in een traditie. Ten eerste hoort zij in een reeks van Nederlandstalige classici-literatoren die Sappho door citaat, vertaling of nieuw gedicht hebben geëerd: ik noem, nu chronologisch, Kloos, Leopold, Boutens, Van Wilderode, Guépin, Boonen en Claes. Ten tweede is er (vooral de laatste tijd heb ik de indruk) de neiging de gedichten van Sappho juist vanwege de verminking in de overlevering, het fragmentarische karakter mooi te vinden. Eén van hen is Hans Faverey, die in *Chrysanten, roeiers* (1977), zelfs een hele cyclus ‘Hommage à Sappho’ schreef. Daaruit komt:

Wie niet wacht op het onverhoopte,
die houdt het nooit zo lang vol
tot hij uitroept: genoeg.

Elk eiland bewaart

het beste boek: zichzelf.
Het paard trapte niet:

een hoefsmid stierf.

Van Sapfo ben ik gaan houden
sinds de vernietiging
haar teksten heeft ingekort.

20

Het is een voor Faverey kenmerkend fragmentarisch gedicht dat over zijn eigen fragmentarisering gaat. Symbool daarvan is het eiland (in verband met Sappho kan men aan Lesbos denken) dat ook typografisch los staat van de rest. Tussen ‘het paard trapte niet’ en ‘een hoefsmid stierf’ zit een open plek. Die geeft het gedicht mede zijn brokkelig karakter, maar dat wordt nu juist beoogd, zoals uit de laatste strofoïde blijkt. Daarin wordt met een simpele personificatie gezegd dat de poëzie van Sappho zo mooi is, omdat er zoveel is weggeraakt.

Is het hier volgende gedicht over Sappho van Ida Gerhardt een antwoord op dat van Faverey? Het zou kunnen, maar de vraag is voor mijn betoog eigenlijk niet belangrijk. Waar het om gaat is dat ‘Tot Sappho’ dwars op de ene traditie staat en een andere volgt: in Gerhardts visie is Sappho’s poëzie niet grotendeels verloren, maar letterlijk in statu nascendi. Dit is de tekst (uit de bundel *De Adelaarsvarens*):

Tot Sappho

Kostbaar is mij alles van u;
ik nader het niet dan met schroom.
Maar ik buig onvoorwaardelijk het hoofd
voor wat eigenlijk niet is voltooid;
alsof het nog woont in de droom,
alsof het nog is in het vlies.
– Het onvoldragene dat leeft
in de schoot van de moeder; het heeft
bewogen, het kondigt zich aan.

In zijn grote essay *Wat is creativiteit?* behandelt S. Dresden de metaforiek die traditioneel bij het scheppingsproces wordt gebruikt. Ik citeer (p. 148 e.v.): ‘Vaderschap kan een alom bekende mogelijkheid bieden om scheppingsvermogen te omschrijven, moederschap is het zeker niet in geringer mate, en zelfs op een wijze die veel directer en indringender ervaren wordt. Het dragen van een werk in zich, het groeien, de geboorteweëën, het baren zijn evenzovele overdrachtelijk gebruikte termen die een vergelijking tussen moederschap en kunstenaarschap niet alleen waarschijnlijk, maar men zou haast zeggen, noodzakelijk en onvermijdelijk maken.’ Het bijzondere in Gerhardts hymnische gedicht (zij spreekt over een vereerde collega met religieus aandoende eerbied) is uiteraard dat wat logischerwijze als ‘verloren’ zou moeten worden gezien hier als ‘nog niet ontstaan’ wordt voorgesteld. De dichteres stelt zich dus op als een tijdgenote van Sappho. Als in de droom (een geladen Gerhardt-woord) vallen temporele scheidingen weg en zien Sappho en Gerhardt, lerares en leerlinge, elkaar van aangezicht tot aangezicht.

Wat hebben de drie gedichten van Gerhardt qua antieke intertekstualiteit nu gemeen? Kenmerkend is, dunkt me, dat de dertig eeuwen of minder die ons scheiden van de antieke wereld, meer in het bijzonder de literatuur, voor Gerhardt geen beletsel is om er onmiddellijk in door te dringen. In deze receptiviteit, anders gezegd haar vermogen om te luisteren naar de stemmen van het verleden, en die op haar beurt te laten weerklinken, is zij met géén twintigste-eeuwse dichter(es) te vergelijken, hoort zij eerder bij de Tachtigers dan bij welke stroming in de moderne Nederlandse literatuur ook. Inderdaad, Ida Gerhardt heeft gelijk, ze heeft het de boekhouders van onze letterkunde niet gemakkelijk gemaakt. Misschien wordt zij juist daarom, meer dan ooit het geval is geweest, zo zorgvuldig en met liefde gelezen.

Korte bibliografie

T. ANBEEK, *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1885–1985*, (Amsterdam 1990).

F.L. BASTET, *Ida Gerhardt*, in: PAARDT, RUDI VAN DER (red.), *Klassieke profielen. Een collectie essays over classici-literatoren uit de moderne Nederlandse letterkunde* (Alkmaar 1988) 122–7.

F.L. BASTET, *De weg was voorgoed geweest*, *De Parelduiker* 6 (2001) 2–25.

R.B. CHAMULEAU & J.A. DAUTZENBERG, *Nederlandse letterkunde 2* (Utrecht 1991).

S. DRESDEN, *Wat is creativiteit?* (Amsterdam 1987).

A. VAN DUINKERKEN, *Drie dichtersessen*, in: *De gids* 105 (1941) II, 85–99.

M. HORSTMANSHOFF e.a. (red.), *Wat ontsprong aan hun verwondering en stralend de millennia doorscheen* (Leiden 2000).

OEK DE JONG, *Oog voor al wat oer en eigen is*, in: id., *Een man die in de toekomst springt* (Amsterdam 1997) 159–64.

M. KOENEN, *Mieke*, *Wat ontsprong aan hun verwondering en stralend de millennia doorscheen. Ida Gerhardt en de Klassieke Oudheid*, in: HORSTMANSHOFF (red., 2000) 8–31.

22

A. PORTEGIES & R. RIJGHARD, *Nederlandse literatuur in een notendop* (Amsterdam 1999).

J. STRUBBE, *Dertig eeuwen*, in: HORSTMANSHOFF (red., 2000) 59.

J. VAN DER VEGT, *Het ingeklonken lied* ('s-Gravenhage 1980).

Noot

¹ Dat dit ook de visie van de dichteres zelf is, blijkt uit een recent gepubliceerde brief van haar aan F.L. Bastet; zie Bastet 2001, pp. 23–24.

Caesar op het Singel

De omzwervingen van de

codex Amstelodamensis 73

Al bijna drie eeuwen bewaart de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek een van de belangrijkste schakels in de tekstoverlevering van *De Bello Gallico* van Gaius Iulius Caesar: de *codex Amstelodamensis 73*. De tekst bestaat uit de zeven boeken van *De Bello Gallico* van Caesar en het achtste boek van Hirtius.¹ Dankzij de codicologie is het mogelijk het ontstaan en levensloop van een *codex*, of handgeschreven boek, tot op grote hoogte te reconstrueren. Deze tak van de wetenschap behelst onder meer het onderzoek naar het handschrift (paleografie), het materiaal en de geschiedenis van *codices* en hun onderlinge relaties – denk bijvoorbeeld aan collectievorming. Een onderzoek naar de herkomst van de *codex Amstelodamensis* leert niet alleen veel over het boek en zijn tekst, maar leidt ook langs belangrijke momenten in de Europese boekgeschiedenis. Door aanwijzingen in de *codex* kunnen we ons zelfs een beeld vormen van wat er vooraf ging aan de arbeid van de negende-eeuwse Benedictijn in het klooster Saint-Benoît-sur Loire, die de tekst van een ouder voorbeeld overschreef. Twintig eeuwen geschiedenis, aan het begin waarvan Caesar (100–44 v. Chr.) staat, lieten hun sporen na in de Amsterdamse *codex*. Een relaas over de lotgevallen van een tekst, die, ontsnapt aan zijn oorspronkelijke collectie, uiteindelijk op het Amsterdamse Singel beland is.

23

HERMENEVS LXXIV/I

De Karolingische renaissance

De *codex* bestaat uit negenennegentig aan beide kanten beschreven bladen perkament (*folia*),² die 30 bij 21 cm meten (met 26 regels per bladzijde). De tekst van *De Bello Gallico* is geschreven in de *Karolingische minuskel*. Deze zeer leesbare letter kwam aan het einde van de 8ste eeuw in gebruik voor het schrijven van boeken en bood, met haar fraaie rondingen, regelmatig en los van elkaar geschreven, aanzienlijke voordelen boven de vroeg-middeleeuwse boekschriften met hun vele abbreviaturen (afkortingen) en ligaturen (aan elkaar geschreven groepen letters). Het Karolingisch schrift deed in de loop der decennia de meeste regionale schriften die nog gebruikt werden verdwijnen; ook Fleury speelde hierbij een rol. Van vele klassieke werken werden in de eerste helft van de 9de eeuw nieuwe kopieën vervaardigd in de *Karolingische minuskel*. De kopieën hebben er niet alleen voor gezorgd dat de teksten nu nog gelezen kunnen worden, maar hebben tevens, zij het pas in de Renaissance, de basis verschaft voor ons moderne handschrift.

Schrijfactiviteit nam op vele gebieden toe. Het was de tijd dat Karel de Grote

(742–814), voor het eerst sinds de val van het Romeinse rijk in de 5de eeuw, van grote delen van West-Europa een stabiele politieke en economische eenheid wist te maken. Bij zijn zeer actieve cultuurpolitiek werd hij geholpen door de invloedrijke Alcuin (ca. 735–804), die een indrukwekkend onderwijssysteem opzette. Aan zijn eigen hof werd volop geschreven. Filosofie, theologie, geschiedenis, retoriek: alles had de belangstelling van de culturele elite. Karels paleis bezat een belangrijk schrijfatelier of *scriptorium*, dat onder zijn zoon en opvolger Lodewijk de Vrome (778–840) zijn betekenis bleef behouden. Samen met de immense activiteit die in de vele Europese kloosters werd ontplooid, werd het voortbestaan van veel klassieke teksten, die vaak maar in één exemplaar uit de oudheid waren overgeleverd, gewaarborgd. Onze codex is een product van de tijd die bekend staat als de Karolingische renaissance.

Saint-Benoît-sur-Loire

24

Het Benedictijner klooster waar het manuscript is vervaardigd, bevindt zich te Fleury (Saint-Benoît-sur-Loire), nabij Orléans. Dit klooster is midden 7de eeuw gesticht en is mede beroemd geworden, omdat het de relieken van de Heilige Benedictus herbergt. Aan het klooster was een *scriptorium* gebouwd, waar de kloosterlingen zich terug konden trekken om te schrijven en te lezen. De abt Theodulfus³ (750–821) had zelfs het schrandere idee een tafel in de ruimte te plaatsen, zodat de monniken niet met een boek op hun schoot hoefden te zitten. Het leverde hem de lof van Alcuin op. Behalve een *scriptorium* was er ook een *librarium*, en na de 11de eeuw, waarin het klooster meermaals door brand was getroffen, een brandvrije toren (*turricula*), speciaal bedoeld voor kostbare boeken. De schrijfactiviteit die de Benedictijner monniken ontplooiden, sloot aan bij de leefwijze die hun door de *Regula Benedicti* werd opgelegd: de vier-en-een-half uur per dag dat de monniken elkaar dienden voor te lezen uit zelf geschreven boeken, leverde een levendig literair leven op, en veel boeken. In de bibliotheek van Fleury konden meer dan één codices van *De Bello Gallico* aangetroffen worden, terwijl daarvan in de rest van Europa in de vroege Middeleeuwen een schrikbarend klein aantal de ronde deed.

Het is niet vreemd dat juist een Frans klooster zo belangrijk zou worden voor de tekstoverlevering van *De Bello Gallico*: het werk handelt over Caesars verovering van het gebied dat later Frankrijk zou worden en bevat geografische en etnografische beschrijvingen van Gallië, die de latere bewoners veel over de voorgeschiedenis van het land vertelden. De vier belangrijkste handschriften, aan de hand waarvan geleerden van vandaag de oorspronkelijke tekst van Caesar zo dicht mogelijk trachten te benaderen, zijn dan ook alle afkomstig uit Franse *scriptoria*. Naast het Amsterdamse exemplaar bevinden zich er nu twee in Parijs (*codex Parisinus Latinus* 5763 uit de vroege 9de eeuw en *Latinus* 5764 uit de 11de eeuw), en een in het Vaticaan (*codex Vaticanus Latinus* 3324 uit de 11de of 12de eeuw). Daarnaast bezitten we een interessante verzameling

van vijftig fragmenten, eveneens afkomstig uit Fleury, die getuigen van een bijzondere belangstelling voor Caesars geografische en etnografische beschrijvingen van Gallië. We hebben met de genoemde codices met een vroege vorm van Caesarreceptie in Frankrijk te maken.

Folium 1^r

Nu we ons een idee gevormd hebben van de historische context waarin de *codex Amstelodamensis* is ontstaan, kunnen we een blik in het boek werpen. Te beginnen met de *recto*-zijde van het eerste folium: oorspronkelijk een leeg schutblad dat men later gebruikt heeft als titelblad. Het bevat een bonte verzameling van notities uit uiteenlopende tijden, waarvan de betekenis niet in alle gevallen te achterhalen is. Centraal bovenaan lezen we ‘84 *Cronice signate per 84*’, wat mogelijk een inventarisnummer van de bibliotheek in Fleury is geweest. Daaronder is groot 84 geschreven. Over dit nummer heen is een recentere boodschap geschreven, die vrijwel onleesbaar is. Wel onderscheiden we nog het woord *crudelitates* (‘wreedheden’), dat ongetwijfeld betrekking heeft op de inhoud van Caesars tekst. Verder naar beneden is in een laat-15de-eeuwse letter (*hybrida*) een inhoudsopgave gemaakt van *liber primus* tot *liber octavus* met verwijzing naar de foliumnummers waarop de genoemde boeken beginnen. Een latere bezitter van de codex, Suffridus Sixtinus (over wie hieronder meer), heeft de inhoudsopgave genegeerd en heeft met scherpe pen de titel van het boek over de oude letters genoteerd: *Julii Cæsaris Libri 8 de bello Gallico*.⁴ Rechts daarvan is een 19de-eeuws stempel van de Universiteitsbibliotheek Amsterdam geplaatst: in het midden het wapen van de stad, de keizerskroon daarop en twee leeuwen terzijde, en in de rand *BIBLIOTH. AMSTELAED*. Verder naar onder de namen van twee bezitters uit de 16de en 17de eeuw, die later ter sprake zullen komen.

De *recto*-zijde van het eerste blad geeft een doorsnee van de geschiedenis van de codex, met sporen van tenminste vijf van de zeven bezitters ervan. Afgezien van deze veelheid aan notities biedt het perkament zelf een fraaie aanblik met schoolvoorbeelden van codicologische elementaria: de duidelijk gemarkeerde bladspiegel, de liniëring en de gaatjes ter vervaardiging van het register, die dienden om de regels aan beide zijden van het blad recht, regelmatig en parallel te laten lopen. Helaas heeft het eerste folium in de loop der tijden meer te verduren gekregen dan welk ander blad in de codex dan ook. Vooral de randen hebben onder het eeuwenlange gebruik te lijden gehad.

Folium 1^v

Op de ommezijde (*verso*) van het eerste blad begint de tekst van *De Bello Gallico*, die met een titel in kapitalen, een zogenaamde *incipit-formule*, ingeleid wordt: *INCIPIT LIBER GAIJ C(A)ESA/RIS BELLI GALLICI IULIA/NI DE NARRATIONE / TEMPORUM* (‘Hier begint het boek van Gaius Caesar over de geschiedenis van de Gallische oorlog,

Cremse Innate p 38

ALMUTIUM
A. S. B. B.
M. D. C. C. C. C.
T. E. M. P. O. R. I. S.

liber 11. 7. hinc h. p. m. d. h. y.
liber
Julij Casaris libri 8 de bello Gallico.

liber 11.	7.
liber 12.	7.
liber 13.	7.
liber 14.	7.
liber 15.	7.
liber 16.	7.
liber 17.	7.
liber 18.	7.
liber 19.	7.
liber 20.	7.

Petrus Darnelius furel. 1865

26

Folium 1 recto van de codex Amstelodamensis 73, met onder andere een inventarisnummer, titelaanduiding en inhoudsopgave.

Sic proptus erat
et v. cod. s. B.
Floum. in h. s. v.
hic est

INCIPIT LIBER GALICIAE RIS BELLIGERAE CIVILIAE NIDENAR RATIONE TEMPO RVM

INCIPIT LIBER SVE TOMI I

Gallia est omnis diuisa in partes tres. Quarum unam
colunt belgae. aliam aquitani. tertiam qui sunt in lingua celtica
et in gallia appellantur. his in lingua ista. legibus
ter se differunt. Gallos ab aquitanis garunna flumen. ab belgis
matrona & sequana diuidit. Horum omnium foras sunt belgae
propterea quod a cultu atque humanitate provinciae longissime ab
sunt. minimeque adeos mercatores saepe commeant. atque ea quae ad
effeminandos animos perant inportant. Proximique sunt ger
manis qui trans rhenum incolunt. quibus cum continenter belliger
qua de causa. heluti quoque reliquos gallos uitate precedunt. quod fere
cotidianis proelis cum germanis contendunt. cum autem suis finibus eos
prohibent aut sine eorum finibus bellum gerunt. Communis pars quam
gallos optinereducum est. initium capit a flumine rhodano. conuenit in gar
runna flumine. oceanum finibus belgarum attingit. etiam ab sequanis &
helutiis flumen rhenum uergit ad septentriones. belgae ab extremis
galliae finibus oriuntur. perant ad inferiorem partem fluminis rhe
ni. spectant in septentrionem & orientem solem. Aquitania a garun

matrona
et sequana
flumen

Gallia triplex

Belgae. Helutiis atque septentrione belligeris
Aquitania
Celtica

27
HERMENEYS LXXXV/I

Folium I verso van de codex Amstelodamensis 73, met Incipit-formule en het beroemde caput I.I van De Bello Gallico (Gallia est omnis diuisa in partes tres...). Let ook op de schematische samenvatting onderaan het folium.

gevoerd door Iulius [Caesar]’). Daaronder een misverstand: de tekst wordt toegeschreven aan Suetonius: *INCIPIT LIBER SUETONII*. Deze fout komt vermoedelijk voort uit het gegeven dat deze auteur, die rond het begin van de 2de eeuw actief was, de *vita* van Caesar heeft geschreven. De fout moet een lange geschiedenis in oudere handschriften gehad hebben, want ook de 5de-eeuwse geschiedschrijver Orosius maakt melding van de Gallische oorlogen, die door Suetonius beschreven zouden zijn.⁵ De tekst van *De Bello Gallico*, die na het tweede *incipit* begint, laten we hier buiten beschouwing: *Gallia est omnis divisa in partes tres, quarum...*

In de marge, naast de kapitalen van het eerste *incipit*, staat een interessante aantekening in een 15de-eeuws handschrift: *Sic prorsus erat in V(eter) cod(ice) S(ancti) B(enedicti) Floriacensis ut hic est*, waarop de titel aansluit (‘zo was [de titel] helemaal in de oude codex van het klooster van de Heilige Benedictus te Fleury, zoals hier staat: ...’).⁶ Dit is een aantekening van een latere commentator die verwijst naar een ander handschrift in de bibliotheek, mogelijk de genoemde Parijse codex. De gelijkenis van de titels is significant, omdat zij mogelijk wijst op een gemeenschappelijk voorbeeld, waarop de teksten teruggaan.

28

Tussen Rome en Fleury

Er is een interessante *subscriptio* (onderschrift) aan het einde van het tweede boek, dat veel verraadt van de voorgeschiedenis van het handschrift: *Iulius Celsus Constantinus v(ir) c(larissimus) leg(i) Flavius Licerius Firminus Lupicinus legi belli gallici lib(er) secundus explicit Incip(it) lib(er) III feliciter (fol.25)* (‘Ik, de doorluchtige heer Iulius Celsus Constantinus heb [dit boek] gelezen; ik, Flavius Licerius Firminus Lupicinus heb [dit boek] gelezen. Hier eindigt boek twee van *De Gallische oorlog*. Hier begint boek drie [voorspoedig]’). Van de twee genoemde heren in het eerste deel van het onderschrift, Iulius Celsus Constantinus en Flavius Licerius Firminus Lupicinus, is de eerste ons onbekend. Van de laatste weten we dat hij de zoon is van Euprepia, de zuster van de bisschop van Pavia Ennodius (473–521). Hij moet in de eerste helft van de 6de eeuw geleefd hebben. Waarschijnlijk heeft hij het werk dat door Iulius Celsus Constantinus is begonnen, afgemaakt, namelijk het reviseren en corrigeren van de voorhanden zijnde teksten om een definitieve versie van *De Bello Gallico* te maken.

De revisie vond plaats in een tijd van grote belangstelling voor de klassieke werken, zoals deze in de ‘renaissance’ van de 4de eeuw weer opleefde. Behalve grote ijver in het bestuderen van antieke teksten, speelde ook iets anders een rol: waar de heidense literatuur voorheen voornamelijk op de boekrol van papyrus was geschreven, deed de perkamenten codex zich als aantrekkelijk alternatief voor, vanwege zijn duurzaamheid en handzaamheid. Door het kopiëren op perkament is tussen de 4de en de 6de eeuw, de eerste flessenhals waardoor de antieke literatuur is gegaan, het behoud van een aanzienlijke hoeveelheid teksten gearandeerd, waaronder *De Bello Gallico*. De aan-

tekening die daarover in een 6de-eeuws manuscript door de revisoren is gemaakt, werd letterlijk overgeschreven in de 9de-eeuwse codex. Dichter bij Caesar kan de boekgeschiedenis niet komen.

De codex Bongarsianus

Na zijn ontstaan bleef de *codex* zeven eeuwen in de bibliotheek van het klooster van Fleury, totdat dat in 1562 geplunderd en verwoest werd door Hugenenoten. Een ingrijpende gebeurtenis, waardoor een zeer vermaarde en kostbare collectie, die zoveel betekend heeft voor de overlevering van klassieke werken, over Europa en daarbuiten verspreid zou worden. Slechts een deel van de collectie is gered, waaronder het Caesarhandschrift. Voor de codex betekende de plundering het begin van veel omzwervingen, die hun sporen op de *folia* nagelaten hebben. In de eerste plaats zien we op folium 1^v het *exlibris* van Pierre Daniel: *Ex libb(ris) Petri Danielis Aurel(iensis) 1566* ('uit de collectie van Pierre Daniel van Orléans 1566'). Pierre Daniel was baljuw van het klooster te Fleury, advocaat te Orléans en bovendien een begenadigd filoloog met belangstelling voor zowel religieuze als pagane teksten. Hoe Daniel in bezit kwam van de codex, nadat die voor vernietiging in 1562 gespaard was gebleven, weten we niet. Hoe het zij, zijn naam is weer doorgestreept door de volgende eigenaar, Jacques Bongars, die er de zijne in de genitivus boven heeft gezet: *Bongarsii* (dit komt in het boek nog twee keer voor: op het titelblad, f.1^r, en achterin, f.99^v). Deze Bongars (1554–1612) was een Franse diplomaat onder Hendrik IV; naar hem werd het boek later *codex Bongarsianus* genoemd. Na de dood van Pierre Daniel (1603 of 1604) werd zijn boekenbezit gekocht door twee van zijn vrienden, Paul Petau (1568–1614) en Bongars. Over het lot van de vanaf dat moment verdeelde collectie straks meer; de Caesarcodex ging zijn eigen weg.

Van Heidelberg naar Amsterdam

Jacques Bongars heeft het manuscript omstreeks 1606 uitgeleend aan een Nederlandse hoogleraar te Heidelberg, Janus Gruterus (1560–1627), die in die tijd bezig was met een nieuwe Caesareditie. Deze is er nooit gekomen, mede doordat de Dertigjarige Oorlog in 1621 een voortijdig einde maakte aan Gruterus' verblijf in Heidelberg – Bongars was in 1612 al overleden. Het handschrift viel in de verwarring ten prooi aan degenen die het op Gruterus' bibliotheek hadden voorzien, van wie de Amsterdammer Suffridus Sixtinus, student van Gruterus, aan het langste eind trok. In een brief van 3 mei 1623 beklagt Gruterus zich over het gedrag van zijn student: '*De Sixtino quotidie plura audio sinistra. Etiam meam bibliothecam dicitur deflorasse pro libidine sua*' ('Over Sixtinus hoor ik dagelijks vele ongunstige dingen. Men zegt zelfs dat mijn bibliotheek voor zijn wellust van zijn schatten ontdaan is'). Door de brute diefstal van de bibliomane jurist Sixtinus is het handschrift uiteindelijk in 1628 binnen de poorten van Amsterdam

gekomen. Sixtinus woonde aan de Egelantiersgracht, waar hij een grote verzameling van zeer kostbare werken hield.

Na Sixtinus' dood in 1648 of 1649 viel de codex door een veiling aan een volgende eigenaar toe. Niet Isaac Vossius (1618–1689), die alles in het werk stelde om het boek te krijgen, verwierf de tekst, maar de nog jonge Jan Six. Zijn portret door Rembrandt (1654) kunnen we nog altijd bezichtigen in zijn huis aan de Amstel. Vanaf 1692 was Six burgemeester, in 1700 stierf hij. 'In diens auctie (1706) werd het voor 26 gulden⁷ gekocht' meldt de latere conservator Mendes da Costa van de Universiteitsbibliotheek (de opvolger van de voormalige Stedelijke Bibliotheek) in zijn catalogus van 1902. Ook werden de aantekeningen bij het complete werk van Caesar door Gruterus (thans Hs. I E 37) op genoemde veiling verworven, voor twintig gulden. Zo kwam het handschrift op de zolder van de Agnietenkapel terecht, waar de Stedelijke Bibliotheek gevestigd was (Oudezijds Voorburgwal 231). Het heeft hierna alle verhuizingen van dit instituut doorstaan:⁸ in 1838 naar de zolder van het Paleis van Justitie aan de Prinsengracht, in 1864 naar Herengracht 40 (voorheen het statige gebouw van de Nederlandse Handelsmaatschappij), in 1881 naar Singel 421 (het voormalige Doelenhotel). Hier ligt het, afgezien van een korte onderbreking tussen 1957 en 1967, nog altijd op de handschriftenafdeling, onder het signatuur Hs. XV G 1.

30

Verspreiding van de bibliotheek van Fleury

Hoe is het verder gegaan met de collectie waarvan de codex oorspronkelijk deel uitmaakte? Nadat Bongars zijn Caesarexemplaar aan Gruterus had geleend, erfde Jakob Graviset, zoon van een bankier uit Straatsburg, een deel van Bongars' bibliotheek. In 1624 trouwde deze de dochter van de baljuw van Bern en schonk zijn boeken aan de stad Bern, waaronder de collectie van Bongars. De filoloog, en neef van laatstgenoemde, Paul Petau (†1614), die de andere helft van Bongars' boeken had verworven, liet zijn boeken na aan zijn zoon Alexandre (†1672), die ze onder bemiddeling van Isaac Vossius verkocht aan koningin Christina van Zweden (1626–1689). De boeken die Vossius voor zichzelf achterhield, kwamen later in het bezit van de Universiteitsbibliotheek in Leiden. De boeken van Christina van Zweden, die na haar bekering tot het katholicisme in Rome ging wonen en veel van haar bezittingen meenam, bevinden zich thans in het Vaticaan (collectie *Reginenses*). Niet alle boeken hebben dergelijke Europese reizen gemaakt: de gehavende bibliotheek van Fleury bleef, zij het steeds in andere vormen, bestaan. Delen van de collectie zijn langs verschillende wegen in de *Bibliothèque Nationale* te Parijs terechtgekomen, maar het grootste deel bevindt zich nog altijd, sinds 1807, nabij de plaats van oorsprong: in de *Bibliothèque Municipale* te Orléans.

Inmiddels is het bij lange na niet meer duidelijk welke codices, waarvan vermoed wordt dat zij uit Fleury afkomstig zijn, daadwerkelijk in het *scriptorium* met de tafel geproduceerd zijn of zich in de bibliotheek bevonden hebben. Een telling leert dat

van de 922 manuscripten die zeker aan Fleury kunnen worden toegeschreven, er 53,8% te Orléans zijn, 17,8% te Parijs, 9,3% in het Vaticaan, 8,5% te Bern, 4,7% te Leiden en 5,8% op overige plaatsen, van Malibu tot Wolfenbüttel. In die baaiert van boekenstromen werd, door boven beschreven lotgevallen, Amsterdam met een aandeel van 0,2% bedeed. Maar dit getal drukt geenszins de waarde voor de vele liefhebbers, die het manuscript in de twaalf eeuwen van zijn bestaan getrokken heeft, uit.

Met dank aan dr. J.A.A.M. Biemans, de huidige conservator van de *codex Amstelodamensis*, voor de verleende toegang tot het manuscript, en zijn suggesties tijdens het onderzoek.

Korte bibliografie

J. BIEMANS, 'G. Julius Caesar, *De bello Gallico*, 9de eeuws handschrift, fol.33^v-34^r', in: *De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen, 1585-1735* (Amsterdam 1992) 117.

V. BROWN, 'Latin manuscripts of Caesar's Gallic War' in: *Palaeographica, diplomatica et archivistica. Studi in onore di Giulio Batelli I* (Rome 1979) 121-2.

G. CHENESSEAU, *L' Abbaye de Fleury à Saint-Benoît-sur-Loire. Son histoire - ses institutions - ses édifices* (Parijs 1931).

H. DE LA FONTAINE-VERWEY, 'De Geschiedenis van het Amsterdamse Caesar-handschrift', in: *Uit de wereld van het boek deel 3* (Amsterdam 1979) 227-55.

H. HUNGER, E.A., *Die Textüberlieferung der antiken Literatur und der Bibel* (München 1975).

M.B. MENDES DA COSTA, *Bibliotheek der Universiteit van Amsterdam. Catalogus der handschriften II* (Amsterdam 1902) 16.

M. MOSTERT, *The Library of Fleury. A provisional list of manuscripts, Middeleeuwse Studies en Bronnen III* (Hilversum 1989).

L.D. REYNOLDS en N.G. WILSON, *Scribes and Scholars. A Guide to the Transmission of Greek & Latin Literature* (Oxford 1991) i.h.b. 39-43 en 92-106.

Noten

¹ Over deze Hirtius verscheen eerder een artikel in *Hermeneus* 69.3: V. Hunink, In de schaduw van Caesar. Hirtius'aanvulling op Oorlog in Gallië 184-92.

² Folium 96 en 99 zijn van later tijd en zijn later aan het boek toegevoegd (wschl. 16de eeuw).

³ De bekende Theodulfus van Orléans, abt van 803 tot 818 volgens een later samengestelde kanonieke lijst (Chenesseau 1931), volgens anderen reeds vanaf 798 of zelfs 781. Zijn opvolgers zouden Adalgaud (818-833) en Boson (833-845) zijn.

⁴ Dit handschrift (dat op het eerste gezicht veel gelijkenis vertoont met de daaronder geschreven handtekening van Jacques Bongars) vertoont grote gelijkenis met de handgeschreven titel in een ander (door Gruterus met de hand geschreven) boek:

Variae lectiones et notae ineditae in Jul. Cæsaris quae extant omnia (ook aanwezig in de UBA). Het handschrift waarin de titel is genoteerd, is duidelijk niet van Gruterus zelf; vermoedelijk heeft de volgende bezitter van zowel de Caesarcodex als de *Variae Lectiones*, Suffridus Sixtinus, in beide boeken de titels geschreven.

⁵ Orosius *Contra Paganos* 6. 7. 2: '*Hanc historiam Suetonius Tranquillus plenissime explicuit, cuius nos competentes portiunculas decerpimus*'. In meer overgeleverde handschriften komt de foutieve toeschrijving voor; Brown 1979.

⁶ Een dergelijke verwijzing vinden we ook op 25^f en 99^v; daar eindigt de formulering met *ut hic scriptum est* (...): 'zoals hier staat geschreven: (...)'. Vidier 1965: 37. Volgens Vidier is het handschrift van Pithou, volgens Mendes da Costa van Dupuy. Waarop zij hun veronderstellingen baseren, vermelden zij niet.

⁷ Een latere opvolger De la Fontaine-Verwey (1979: 246) meldt de prijs van *f* 20,-. In een van de gevallen zal sprake zijn van een verschrijving: ergens is, zoals wel vaker gebeurt, een o voor een 6 aangezien, of andersom. Misschien kan de Veilingcatalogus van Six in de KB in Den Haag ons dichterbij de juiste prijs brengen.

⁸ Of toch niet: tussen 1839 en 1854 is het handschrift enige tijd zoek geweest en tussentijds in België opgedoken; een nog altijd onopgelost raadsel (Rogge *De Navorscher* 49 (1899: 309–11); de la Fontaine-Verweij 1979: 248–53).

32

Over de auteurs van de artikelen

DRS. D.W.P. BURGERSDIJK studeerde klassieke talen aan de Universiteit van Amsterdam en is thans docent aan het Gemeentelijk Gymnasium te Hilversum.

DR. R.TH. VAN DER PAARDT is universitair docent Latijn bij de vakgroep GLTC van de Universiteit Leiden.

PROF.DR. S.R. SLINGS is hoogleraar Griekse taal- en letterkunde aan de Vrije Universiteit van Amsterdam.

MW. DRS. A.J. STIJNEN studeerde Griekse en Latijnse Taal en Cultuur en Culturen van Latijns-Amerika aan de Universiteit Leiden.

De organisatie van Apuleius' rovers

Feit of fictie?

Rooftactiviteiten kwamen in alle delen en tijden van het Romeinse rijk voor, hoewel dat in sommige gebieden en tijdperken meer het geval was dan in andere. Van de 1ste eeuw v.Chr. tot in de 2de n.Chr. wist de Romeinse overheid de onrust op het platteland binnen de perken te houden. In de hierop volgende decennia lijkt het banditisme toe te nemen: de bronnen melden grote bendes, geleid door mannen als Maternus (volgens Herodianus 1. 10 actief in Gallië vanaf het midden van de 2de eeuw n.Chr.) en Bulla (ten tijde van Septimius Severus in Italië, aldus Dio Cassius 77. 10). In de 3de eeuw doen zich veel plunderingen en roofovervallen voor, ten gevolge van binnenlandse opstanden en aanvallen van de barbaren.

Banditisme kwam vooral voor in grens- en berggebieden zoals Isauria (Centraal Klein-Azië), waar de Romeinse staatscontrole betrekkelijk gering was. Ook laaiden plundering en roverij op na gebiedsverovering, na burgeroorlogen of opstanden.

De gouden ezel

Apuleius schreef zijn roman *De gouden ezel*, ook bekend onder de titel *Metamorphosen*, in het tweede kwart van de 2de eeuw n.Chr.: de periode waarin het banditisme toenam. Het is dus niet zo gek dat rovers hun opwachting maken in zijn roman. Ook vanuit literair oogpunt wekt dit geen bevreemding. De rovers waarmee Apuleius de lezer confronteert, zijn een literaire schepping die teruggaat op de Griekse roman. Betekent dit, dat zij geen enkele band hebben met de historische werkelijkheid? Of vertoont hun organisatie, zoals Apuleius deze weergeeft, ook kenmerken uit de realiteit?

In *De gouden ezel* gaat Lucius op reis naar Thessalië. Onderweg overnacht hij in het huis van de rijke Milo, wiens vrouw een tovenares is. Lucius is er getuige van hoe zij, na zich met een zalfje ingesmeerd te hebben, in een uil verandert en het raam uitvliegt. Het lijkt Lucius wel wat om een vogel te zijn. Met de hulp van een slavin bemachtigt hij een doosje zalf en smeert zich in. Helaas, het is de verkeerde zalf. Lucius verandert niet in een vogel, maar in een ezel. Net wanneer hij als ezel een plaatsje in de stal gevonden heeft, valt een roversbende het huis aan: *'Terstond daarop werd de deur met geweld opengebroken en een bende rovers drong naar binnen, een gewapende troep omsingelde het huis aan alle kanten, zij die van her en der te hulp snelden werden tegengehouden door de zich verspreidende vijand'* (*Metamorphosen* 3, 28, vertaling van M.A. Schwartz). De rovers plunderen het huis en laden de buit op de lastdieren die in de stal staan (waaronder Lucius). *'Een van hun vrienden lieten zij achter om een oog in het zeil te houden en bericht te brengen over het onderzoek naar hun misdaad'*

(*Metamorphosen* 3, 28). De aanval op Milo's huis is goed opgezet: de ene groep rovers gaat op zoek naar de voorraadkamer, de andere heeft een verdedigende functie en bij de aftocht wordt er een spion achtergelaten.

Georganiseerd als een *collegium*?

De rovers lijken goed georganiseerd te zijn. Hoe zit hun organisatie eigenlijk in elkaar? Apuleius bestempelt zijn rovers als een *collegium*. *Collegia* waren verenigingen van beroepsgenoten, die bijeenkwamen om hun beschermgod te vereren. Daarnaast speelde de begrafenis van de leden een grote rol in het verenigingsleven. Niet alleen bracht men geld bijeen om de begrafenis van een medelid te kunnen betalen, ook werden gemeenschappelijke maaltijden ter herinnering aan de overledene georganiseerd.

Voor militairen in actieve dienst was het lange tijd verboden een gilde te vormen. Keizer Hadrianus (117–138) stond als eerste toe dat militaire handwerkslieden, technici en de lagere officieren zich verenigden. Bij vergelijking van Apuleius' roversbende met deze bestaande gilden voor militairen komt een aantal overeenkomsten naar voren. Zowel de militaire gilden als het literaire 'roversgilde' hebben een connectie met het leger. De militaire gilden bestonden uit legerpersoneel. Ook historische bandieten hadden vaak een connectie met het leger: onder de bandieten bevonden zich veel veteranen en deserteurs. De bandieten uit Apuleius' roman lijken deze militaire achtergrond te delen: zij gebruiken veel termen uit het leger, zoals *castra* (kamp), *cohors* (cohort) en *dux* ([leger]leider)¹.

34

Apuleius' rovers hebben een gemeenschappelijke geldpot: '(De rover) haalde duizend goudstukken te voorschijn die hij in een plooi van zijn kleed had genaaid om ze te verbergen; hij zei dat hij ze ontnomen had aan verschillende reizigers en dat hij – bescheiden als hij was – ze stortte in de algemene kas' (*Metamorphosen* 7, 4). Iets dergelijks was ook gebruikelijk bij de *collegia* van de militairen van het Romeinse leger: zij hadden een eigen kas, die gevuld werd met bijdragen van de soldaten zelf.

De rovers uit de *Metamorphosen* hebben Mars als hun god: 'Daaruit kozen zij een grote oude en ruigharige bok en offerden hem aan Mars, de beschermer' (*Metamorphosen* 7, 11). Ook de gilden hadden een eigen god. Bij alle *collegia* van beroepsgenoten, of het nu handwerkslieden, militairen of anderen zijn, speelde de religie een belangrijke rol. Elke vereniging stelde zich onder de bescherming van een god of godin. Voor de soldaten was dit Mars, net als voor de rovers uit de roman.

De rovers eten gezamenlijk, waarbij het een vrolijke boel wordt: 'Men at en dronk mateloos, men verslond vlees in stapels, brood in hompen, bekers in drommen. Geschreeuw en scherts, lawaai en gezang, scheldwoorden en grappen, kortom een samenzijn als van half-dierlijke Lapithen en half-menselijke Centauren' (*Metamorphosen* 4, 8). Ook bij de *collegia* vonden (offer)maaltijden plaats, waarbij

vriendschap en gezelligheid centraal stonden. De beschrijving bij Apuleius lijkt een betrouwbaar beeld te geven van hoe het hierbij kon toegaan.

De literaire rovers hebben onderling een sterke band: zij noemen elkaar *commilitones*, wapenbroeders, of *socii*, makkers. Nadat de roverhoofdman Lamachus zijn arm is kwijtgeraakt, wil hij niet verder leven en vraagt de rovers hem te doden. Dit weigeren zij echter, omdat zij hem als een broeder zien: "Toen hij ondanks zijn aandrang niemand van ons kon overreden tot de door hemzelf verlangde broedermoord, trok hij met de hand die hem restte zijn zwaard en na het lang te hebben gekust dreef hij het met een krachtige stoot midden door zijn borst" (*Metamorphosen* 4, 11). Ook van gildeleden is bekend dat zij vaak een goede band met elkaar hadden. Zij spraken elkaar aan met termen als *amici* (vrienden) en *sodales* (kameraden). Verder kwamen binnen het gildeverband termen voor als *pater* en *fratres*: het gilde werd als een soort familie gezien.

De benedeleden uit de *Metamorphosen* zorgen voor de begrafenis van Lamachus, zij het op ironische wijze: hij wordt in zee gegooid om het lijk te laten verdwijnen. Voor de gilden was de gemeenschappelijke zorg voor de begrafenis van de gildeleden, die zich ontwikkeld had uit de gemeenschappelijke zorg voor de cultus, van groot belang.

Apuleius' rovers opereren niet op eigen houtje: zij zijn in een bende georganiseerd, waardoor zij sterker staan dan elk afzonderlijk. Ook bij de vorming van gilden speelde waarschijnlijk het streven mee om door een vereniging sterker te staan en meer gewicht in de schaal te leggen, dan wanneer ieder er alleen voor stond.

Erkende roversgilden?

De roversbende uit de roman lijkt georganiseerd te zijn als een gilde. Hoewel men geneigd is de organisatie van de literaire rovers af te doen als een parodie op bestaande gilden, moet toch de vraag gesteld worden of historische roversbendes misschien in gilden georganiseerd konden zijn. Er is namelijk een bron die lijkt te duiden op het bestaan van een roversgilde in het Egypte van de 6de eeuw v.Chr.: Diodorus van Sicilië. In I. 80. 1, 2 vermeldt hij, dat een rover geregistreerd moest staan onder de naam van de benedeleider en dat hij moest verklaren alle gestolen goederen naar de leider te brengen. Deze hield een lijst bij van de geroofde eigendommen, die aangevuld werd met door de benadeelde partij geleverde informatie over de plaats, de dag en het uur van de diefstal. De rechtmatige eigenaar kon zijn bezittingen terugkrijgen door een kwart van hun waarde te betalen. Op deze manier kregen de rovers geld zonder de wet te overtreden.

Moeten we er nu van uitgaan, dat dit verhaal op waarheid berust, of zou Diodorus zich misschien vergist kunnen hebben? Heeft hij bepaalde gewoonten van het land

misschien verkeerd begrepen? Sinds de Ptolemaeïsche tijd bestond de gewoonte om schriftelijk aangifte te doen van diefstal en roof bij de politie. Onderdeel van de aangifte vormden een lijst van gestolen voorwerpen en, indien mogelijk, het tijdstip waarop de diefstal of roof had plaatsgevonden. Dit is precies het omgekeerde van wat Diodorus beweert: het zijn niet de bandieten die hun diefstallen melden aan de bendeleider, die vervolgens een lijst opstelt van geroofde eigendommen, maar het zijn de slachtoffers die de roversdaden melden aan de politie, waar een officiële aangifte van de gestolen waar werd opgemaakt. Als die werd teruggevonden, werd een kwart van de waarde betaald aan de politie.³ In dat geval gaat het niet om een geïnstitutionaliseerde roversbende, maar verdraait Diodorus al dan niet opzettelijk de feiten.

Initiatie-ritueel

36

Apuleius' rovers hebben de mond vol van 'trouw aan de eed'. Hoe valt deze eed in de historische context te plaatsen? Gold er voor rovers een soort initiatie-ritueel (inclusief een eed) om toe te mogen treden tot een bende? Volgens de gegevens uit de antieke romans wel. Bij Apuleius is er sprake van een eed (Apuleius, *Metamorphosen* 4, 11, 4, 14 en 4, 21). In de door Achilles Tatius geschreven roman *Leukippe en Kleitophon* gaat het om een mensenoffer. Menelaos en Satyros tonen zich in die roman de bende waardig door Leukippe te offeren. Haar ingewanden worden naar een altaar gedragen en vervolgens opgegeten door de rovers. Deze gebeurtenis lijkt in te gaan tegen de algemeen aanvaarde opvatting dat mensenoffers niet meer voorkwamen in de klassieke oudheid. De gruwelijke details waarmee Achilles Tatius de ceremonie beschrijft, moeten niet gezien worden als een bewijs voor de historiciteit van die ceremonie, maar als een effectieve methode om horror te creëren. We hebben hier te maken met de literaire formule 'held(in) wordt gekweld door slechteriken'.³

Bij Apuleius is er sprake van een eed en wordt een initiatie-offer niet genoemd. Bij Achilles Tatius vinden we een offer en wordt er geen eed genoemd. Zowel een eed als een offer treffen we aan in de *Phoenicica* van de auteur Lollianos, over wie verder niets bekend is. Van deze roman uit de 2de eeuw n.Chr. zijn slechts enkele fragmenten overgeleverd. Een van deze fragmenten, in 1969 voor het eerst gepubliceerd, beschrijft hoe het hart van een jongen wordt geroosterd en verdeeld onder degenen die moeten worden 'ingewijd' (in de bende). Zij zweren bij het bloed van het hart dat zij de bende niet zullen verlaten of verraden, zelfs niet als ze gemarteld worden. Vervolgens eten ze het hart en drinken het bloed. Net als Achilles Tatius beschrijft Lollianos een gruwelijke initiatie-procedure.

Deze initiatie-procedures bij rovers – of het nu om een eed, om een offerritueel of om beide gaat – lijken louter fictie. Natuurlijk moet er een zekere mate van onderlinge trouw bij de rovers geweest zijn. Immers, zonder onderlinge trouw kon een bende

niet blijven bestaan. Het lijkt echter onwaarschijnlijk, dat die trouw gekoppeld werd aan een eed die met een bloedstollend ritueel moest worden afgelegd.

Besluitvorming bij de rovers

Als de bendeleden uit de roman een beslissing moeten nemen, mag ieder zijn zegje doen. Over elk voorstel wordt gestemd. In boek 6 stelt een van de rovers voor om de krijgsgevangen Charite in de buik van ezels Lucius vast te naaien, zodat zij en de ezels op gruwelijke wijze om zullen komen. 'Na deze woorden sloten de rovers niet alleen door stemming, maar van ganser harte zich bij zijn voorstel aan' (*Metamorphosen* 6, 32). In boek 7 wil een rover een nieuw bendelid introduceren, om de uitgedunde bende aan te vullen. 'Met zulke woorden stemden allen in' (*Metamorphosen* 7, 5). Deze twee voorbeelden van 'stemmingen' zijn in de context van het verhaal nog te begrijpen. De rovers zitten, na de dood van Lamachus, zonder leider en lossen het probleem van de besluitvorming tijdelijk door middel van stemmen op. Maar: óók als zij een nieuwe leider hebben in de figuur van Haemus, blijft stemming een belangrijke rol spelen! Haemus, de geliefde van Charite die haar komt bevrijden uit handen van de rovers, raadt de rovers aan Charite niet te doden, maar aan een bordeel te verkopen. 'Dit is een welgemeend en voordelig voorstel, maar jullie zijn heer en meester over jullie besluiten en bezittingen' (*Metamorphosen* 7, 9). De rovers moeten er eerst eens over nadenken: 'En in een langdurig overleg, waardoor zij door uitstel van een beslissing mijn lijf of liever mijn arme ziel pijnigden, sloten eindelijk de overigen zich bij het voorstel van de pas aangekomen rover aan' (*Metamorphosen* 7, 10).

Historisch gezien lijkt het onwaarschijnlijk dat de besluitvorming in roversbendes plaatsvond door middel van stemmen, ook al vanwege de boven opgemerkte connectie van de bendes met het leger. In het leger moesten beslissingen van de leider geaccepteerd worden en viel er weinig te stemmen. De hele besluitvorming bij de literaire rovers lijkt een parodie te zijn op de stemprocedure in de senaat. De instemming van de rovers met het voorstel om Charite in de buik van Lucius te laten sterven wordt beschreven in een terminologie die verwijst naar de formule, waarmee de princeps senatus een voorstel ter stemming voorlegt aan de senaat.⁴

Reëel en literair

Apuleius' beschrijving van de organisatie van de roversbende bevat feitelijke en fictieve elementen. De rovers zijn in twee opzichten vrij realistisch. Hun organisatie weerspiegelt de manier waarop historische bendes georganiseerd geweest moeten zijn, namelijk als een militair gilde. De militaire achtergrond van Apuleius' rovers is een afspiegeling van de realiteit: veel veteranen en deserteurs werden bandiet. Daarentegen kunnen de initiatie-eeed, de onderlinge trouw, die sterk overdreven wordt, en de demo-

cratische stemprocedures als literaire procédés gezien worden.

Korte bibliografie

Apuleius, *De gouden ezel*, vertaald door M.A. SCHWARTZ (Amsterdam 1989).

B.L. HIJMANS, R.TH. VAN DER PAARDT, E.R. SMITS, R.E.H. WESTENDORP BOERMA EN A.G. WESTENBRINK (eds.), *Groningen Commentaries on Apuleius, Book IV 1–27* (Groningen 1977).

B.L. HIJMANS, R.TH. VAN DER PAARDT, E.R. SMITS, R.E.H. WESTENDORP BOERMA EN A.G. WESTENBRINK (eds.), *Groningen Commentaries on Apuleius, Books VI 25–32 and VII* (Groningen 1981).

A.J.L. VAN HOOFF, *Latrones famosi*, Bandieten tussen rovers en rebellen in het Romeinse keizerrijk, *Lampas* 15.3 (1982) 171–94.

A.J.L. VAN HOOFF, *Ancient Robbers: Reflections behind the Facts*, *Ancient Society* 19 (1988) 105–24.

H.F. LUTZ, *The Alleged Robbers' Guild in Ancient Egypt*, *University of California Publications in Semitic Philology* 10.7 (1937) 231–42.

38

J. WINKLER, *Lollianos and the desperadoes*, *The Journal of Hellenic Studies* 100 (1980) 155–81.

Noten

¹ *Castra*: *Metamorphosen* 4, 8; *cohors*: *Metamorphosen* 4, 18 en 7, 4; *dux*: *Metamorphosen* 4, 8 en 4, 10. Zie Hijmans e.a. (1977) 208–9.

² Lutz (1937) 239–40.

³ Winkler (1980) 167.

⁴ Hijmans e.a. (1981) 79.